

Inhoud

KNOB 1

Inleidingen voor de gemeenschappelijke vergadering
KNOB en VNK op 15 april 1978 te Utrecht, door:

C. PEETERS 3

P. PHILIPPOT 8

C. L. TEMMINCK GROLL 11

C. WEGENER SLEESWIJK 15

L. C. RÖLING 16

P. KARSTKAREL en R. TERPSTRA

A. J. Kropholler en J. F. Staal (1902–1910) en
het kantoorpand voor de „Utrecht” te Leeuwarden
(1903) 18

Archeologisch Nieuws 53

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monu-
mentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredac-
teur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van
Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst
voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert
(redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C.
Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud,
prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv,
Amsterdam 1003. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris*
van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de
Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen) m.i.v. 1978:
lid KNOB f 50,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB
f 75,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een accept-
girokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert,
Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude
Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzoover voorradig) f 10,— per
aflevering;
jaargangen: prijs op aanvraag;
banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER: *jhr. mr. L. M. Michiels van
Kessenich*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorter-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, drs. F. H. M.
Bosch-Kruimel, ir. P. van Dun, mr. dr. L. de Gou,
dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld, ir. N. C.
G. van de Rijt, drs. W. H. Vroom*

KNOB

AAN DE LEDEN VAN DE K.N.O.B. EN DE V.N.K.

De besturen van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici hebben besloten voor hun leden een studiebijeenkomst te organiseren, gewijd aan de problematiek van de architectuurrestauratie in de ruimste zin des woords. Deze bijeenkomst is tot stand gekomen op grond van een discussie die op de laatste jaarvergadering van de V.N.K. te Amerongen plaatsvond, alsmede op grond van eerdere contacten tussen de besturen, aansturend op een hechtere samenwerking tussen twee verenigingen die, althans gedeeltelijk, dezelfde doelstellingen hebben.

Voor wat de K.N.O.B. betreft gaat het hier om de wintervergadering. Voor de V.N.K. valt de bijeenkomst samen met de jaarvergadering.

Het ligt in de bedoeling de gezamenlijke bijeenkomst op zaterdag 15 april 1978 te Utrecht te houden. Plaats van samenkomst is de Geertekerk, Geertekerkhof 22, alwaar de discussie te 11.15 uur zal aanvangen, d.w.z. na afloop van de vergaderingen van de beide verenigingen, die voor 10 uur gepland zijn. Nadere gegevens omtrent tijd, plaats en programma zijn inmiddels aan de leden toe-

Uit beide besturen is een kleine ad hoc-commissie gevormd, bestaande uit dr. J. R. J. van Asperen de Boer, mr. C. de Bruyn Kops, J. Bos, mr. P. J. van der Mark, prof. dr. R. W. Scheller en drs. W. H. Vroom. Deze commissie heeft na uitvoerig beraad besloten om als thema de restauratie-philosophie en -theorie aan de orde te stellen, uiteraard met een duidelijke gerichtheid op de situatie in Nederland. Zij is tot de slotsom gekomen dat dit fundamentele aspect van het restauratiewezen ten onzent achtergebleven is; er is weinig over geschreven en nog minder over gediscussieerd. Dit heeft geleid tot een onoverzichtelijke situatie met betrekking tot het restauratiebeleid bij de overheid en bij allen die in de praktijk met restauratiezaken te maken hebben. Het zou daarom volgens de commissie verhelderend kunnen werken indien de verschillende opvattingen naast elkaar geplaatst werden. Op deze wijze kunnen zij op hun merites beoordeeld worden en kan nagegaan worden welke ideeën voor het Nederland van vandaag en morgen voor verwezenlijking in aanmerking komen. In het gunstigste geval zou de bijeenkomst een aanzet kunnen bieden voor het formuleren van een „blauwdruk” voor het restauratiebeleid – dit uiteraard in nauw overleg met de overheden die voor de beleidskaders van het restauratiewezen verantwoordelijk zijn.

Ten aanzien van organisatie en voorbereiding van de bijeenkomst heeft de commissie de volgende stappen genomen dan wel voorzien:

1. Vijf personen die betrokken zijn bij de conservatie- en restauratie-aangelegenheden zijn uitgenodigd hun ideeën over de materie op schrift te stellen. Het betreft hier:
 - prof. dr. C. Peeters, buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis der architectuur te Amsterdam, tevens werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg;
 - prof. dr. Paul Philippot, hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Brussel;
 - prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, hoogleraar in het architectonisch ontwerpen (restauratie) aan de Technische Hogeschool te Delft;
 - prof. ir. C. Wegener Sleeswijk, restauratie-architect te Amsterdam;
 - ir. L. C. Röling, stadsarchitect van Haarlem.
2. De leden van de betrokken verenigingen worden uitgenodigd om, op grond van de onderstaande teksten, opmerkingen, vragen of kritiek te formuleren. U wordt verzocht Uw reactie *schriftelijk* in te dienen en wel *uiterlijk* 20 maart 1978 bij prof. dr. R. W. Scheller, p/a Kunsthistorisch Instituut, Joh. Vermeerstraat 17, Amsterdam-Z.
3. De commissie zal inmiddels een drietal vakmensen uitnodigen om als „forumleden” de commissie bij te staan bij het voorbereidende werk en tijdens de bijeenkomst zelf. De namen van deze forumleden staan op het ogenblik van schrijven nog niet alle vast.

KNOB

4. De onder 2 genoemde reacties van de leden zullen door de commissie en de forumleden naar aard en inhoud gebundeld worden zodat er een aantal grotere themagroepen ontstaan. Een gestencild overzicht hiervan zal aan het begin van de bijeenkomst aan de aanwezigen worden uitgereikt.

5. Tijdens de bijeenkomst zullen de onder 1. genoemde schrijvers en de forumleden over de door de leden ingezonden reacties van gedachten wisselen. Ook de vragenstellers zullen desgewenst de gelegenheid hebben om hun standpunten te verduidelijken.

6. Mocht er over bepaalde zaken een sterke mate van eenstemmigheid onder de aanwezigen bestaan dan kunnen door de besturen der verenigingen resoluties opgesteld worden en aan de betrokken autoriteiten ter kennis gebracht worden.

7. Van de bijeenkomst zal een verslag gemaakt worden. Dit zal in het Bulletin van de K.N.O.B. gepubliceerd worden.

Ondergetekenden spreken de hoop uit dat de genomen initiatieven bij de leden in goede aarde zullen vallen, en zij roepen de leden van harte op om door middel van schriftelijke reacties en de aanwezigheid op de bijeenkomst blijk te geven van hun medeleven met het voorgestelde onderwerp.

Namens de K.N.O.B.
de voorzitter,
jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich

Namens de V.N.K.
de voorzitter,
prof. dr. R. W. Scheller

BEHOUDEN GAAT VÓÓR VERNIEUWEN

Vaste grondslag voor elke beoordeling en beslissing inzake de monumentenbescherming is de historische substantie van het monument zelf. Die alleen maakt het object tot monument en bepaalt de aard van de maatregelen die ter bescherming en tot behoud getroffen moeten worden.

Die historische substantie is de graadmeter voor de vraag, in hoeverre veranderingen toelaatbaar of verboden zijn. Restaureren betekent altijd veranderen en is dus zeker niet het eerste oogmerk van de monumentenzorg die uit is op het behoud van historische waarden. Behouden gaat vóór vernieuwen, repareren gaat vóór restaureren. Restaureren is een noodzakelijk kwaad.

In de ongeveer anderhalve eeuw waarin de monumentenzorg — typische erfenis van het historisme — een begrip en een praktijk is, hebben elkaar heel wat grondbeginselen van het restaureren afgewisseld, en het heeft er de schijn van, dat juist thans weer een kentering aan het optreden is, waarbij gevestigde en nieuwe, of juist weer oudere dan de huidige, hevig kunnen botsen. Gemakshalve kan men nalaten, een doctrine te formuleren en met ad hoc compromissen volstaan, maar dat betekent wel: anarchie in de praktijk, terwijl de erkende overheidsbemoediging verder gaat dan het steunen van toevallige initiatieven en toevallige opvattingen ten aanzien van de vorm van het herstel, niet op financiële gronden, maar op grond van het vooropgesteld algemeen belang.

De al herhaaldelijk gestelde vraag naar een redelijk gedocumenteerd, fundamenteel uitgangspunt is voorshands niet in een vaste formule beantwoord, maar wel is er een richtlijn, die zo objectief mogelijk van de historische realia, de historische substantie zelf uitgaat. Die richtlijn is voor de (kunst)historicus over het algemeen duidelijker en gemakkelijker dan voor de architect. De eerste interpreteert en waardeert het monument als historisch getuigenis, als zichtbaar driedimensionaal document en wil het als zodanig in zijn aanwezige substantie behoeden; ook als dit niet lukt, behoudt hij „schone handen”. De architect daarentegen wordt ten opzichte van het monument vrijwillig of noodgedwongen (gedwongen door het verval of door nieuwe gebruikseisen) altijd „handtastelijk” en wendt daarbij graag zijn vorm- en veranderingsdrift aan,

die door de toekijkende kunsthistoricus niet zelden als agressie en vernielzucht ervaren wordt.

De ene architect wordt daarbij niet gehinderd door historische kennis, de andere gaat juist op grond van zijn historische studies — die nooit zo gedisciplineerd zijn als die van de historicus — over tot een poging, het al lang verdwenene weer op te roepen, waarbij de interpretatie van oude afbeeldingen en al of niet uitgevoerde oude ontwerptekeningen een gevaarlijk middel in zijn handen wordt. De architect bewaart het gebouw vaak minder dan dat hij het tot een andere gedaante kneedt naar zijn beeld en gelijkenis, naar zijn ideeën, naar zijn opvatting van de geschiedenis, het heden en de toekomst. Daarbij gaat vaak het oorspronkelijk modelé, de textuur, het patine van het authentieke materiaal verloren. Al te vaak is het bij het „herstel in oude luister”, dat onuitroeibare cliché, meer om de luister dan om het oude gegaan.

De historische betekenis, de nog tastbare geschiedenis, de zichtbaarheid van de historische lotgevallen, het getuigenis van het verleden, in hun betekenis voor ons en allen na ons, dienen voorop te staan. Het is geen kunst om een monument prettig en representatief dienstbaar te maken aan een moderne bestemming, waarbij het meest eigene van het monument verloren gaat. Het is ook geen kunst om een monument in zijn vermeende of bewijsbare oorspronkelijke staat te reconstrueren en tegelijk aan bruikbaarheid te doen winnen. Het is pas een kunst om het in eeuwen gegroeide respecterend te sparen en toch modern bruikbaar te maken. Dit houdt onmiddellijk in, dat aan een monument nooit een nieuwe bestemming, een veranderde functie, mag opgelegd worden, die niet in een reële verhouding staat tot de omvang, de capaciteit en de historische echtheid van het bestaande gebouw en die alleen te verwezenlijken is ten koste daarvan. Museale bestemmingen hebben in het verleden monumenten gered, thans kunnen zij, in het streven naar intensiever gebruik en opvoeren van de bezoekersaantallen, monumenten te gronde richten.

De monumenten zijn een onderpand waarover wij niet vrijelijk kunnen beschikken. Wij, onze generaties, ons tijdvak, hebben geen absoluut eigendoms- en beschikkingsrecht over de monumenten, omdat zij, als het ware, het morele eigen-

dom zijn van vorige en toekomstige generaties, een historisch getuigenis dat behoort tot het levend geheugen van de samenleving. Het gebouwde kunstwerk is, even goed als het beelden, even goed als het geschreven document, een oorkonde, een gedicht, welk hoogwaardig menselijk artefact dan ook, dat de verwoestingen van de tijd heeft doorstaan, als het ware een greep naar de eeuwigheid, een kleine overwinning op de dood. Maar de „onsterfelijkheid der kunst” waarborgen door restauratie wordt een pretentie, een leugen, wanneer die eruit bestaat die kunst door een copie te vervangen, of een verdwenen kunstwerk te reconstrueren.

De zich continuerende gemeenschap, dood, levend en toekomstig, heeft dus een moreel recht op het monument, maar een zogeheten „droit moral” is minder een recht dan een moeilijk afweegbare aanspraak. De monumentenwetten erkennen in elk geval de aanspraken van die gemeenschap op de monumenten door hun algemeen belang voorop te stellen en door aan de staat een beslissende verantwoordelijkheid voor hun voortbestaan toe te vertrouwen. Het monument is in zekere zin onteigend en belast doordat de eigenaar in enge zin het bezit van het monument met die gemeenschap moet delen en het te haren behoefte niet naar believen mag veranderen of vernietigen.

Een door de eigenaar te hulp geroepen architect heeft bijgevolg geen enkel extra prerogatief boven anderen bij het bewaren en overleveren van dit eigendom. Als toch ter wille van het voortbestaan van het monument ingrepen in het gebouw nodig zijn, is het niet aan praktijk uitoefenende architecten alleen, om over de aard en de omvang van die ingrepen te oordelen.

De bescherming van het monument houdt in, dat de restauratie-architect het gebouw niet als een artistiek gegeven in bezit kan nemen waarop hij artistiek kan voortborduren, waarvan hij zich letterlijk meester kan maken om het naar eigen concepties te beoordelen, veranderen, „corrigeren”. Een zodanig „droit moral” heeft hij slechts over die scheppingen, die geheel uit zijn eigen gemoed, visie, intellect, smaak en vaardigheid zijn voortgekomen, dus over de door hemzelf ontworpen gebouwen (de Auteurswet van 1912 houdt daarmee rekening in artikel 1; in artikel 10, lid 6, blijkt dat ook gebouwen tot de werken van kunst behoren). Zijn taak is het veeleer, om de historische authenticiteit te redden, en zonder die aan te tasten, het voortbestaan te verzekeren.

Niet altijd heeft men de taak van de restau-

ratie-architect zo gezien. Een eeuw geleden was het alom gangbaar, om ofwel het monument naar de veronderstelde oerconceptie te reconstrueren en aan te vullen, te ontdoen van latere toevoegingen, ofwel naar eigen believen, eigen historiserende vormen en voorkeuren uit te breiden, een drang die niet zelden leidde tot een perfect nieuw gebouw na een even perfecte moord op het oude. Wij mogen die opvatting veroordelen, maar dat mag er niet toe leiden, dat restaureren vandaag zou moeten zijn: het uitwissen van sporen van vorige restauraties, die toch vaak, ondanks alles, blijk zijn van grotere kennis dan vandaag bereikbaar is, en vaak grotere overtuigingskracht bezitten dan de tegenwoordige.

Het adagium mag ook niet zijn: zoals vroegere generaties het monument hebben aangeraakt en uitgebreid, moeten ook wij laten zien, dat wij ermee gehandeld hebben — al gauw leidt dit ertoe, dat wij er moedwillig onze stempel, onze signatuur op drukken. Bovendien is het argument historisch zeer vals, want wij kunnen niet zodanig van onze eigen cultuur en eigen historisch besef afsgtand nemen, dat wij het begrip monumentenzorg daaruit kunnen wegdenken. Bijgevolg kunnen wij ons bewustzijn niet echt identificeren met de argeloosheid waarmee men vóór het ontstaan van de monumentenzorg, vóór het nu nog voortdurend tijdperk van het historicisme, oude gebouwen van hoge kunstwaarde, hetzij in eigentijdse vormen overtuigend uitbreidde, hetzij even eigentijds en zonder enige scrupule afbrak.

Bij enige onzekerheid, maar zelfs bij zekerheid over de vraag, hoe het monument aanvankelijk geweest is of hoe het had moeten zijn, hoe de planwijzigingen en de toevoegingen gewaardeerd moeten worden, past de uiterste voorzichtigheid en onthouding. Wij weten nooit precies, wat essentieel onderdeel van het monument is; vermeende onregelmatigheid, afwijking in een overigens ogenschijnlijk aanwijsbaar systeem, kunnen een betekenis hebben die op dit ogenblik ongeweten blijft, maar later helder wordt. Men mag ook niet te snel de kwalificaties „nietswaardig” en „lelijk” in de mond nemen en moet correctiedriften bedwingen; het monument bestaat uit meer componenten dan schoonheid alleen en hoewel iedereen toegeeft, dat er geen blijvende schoonheids-canon bestaat, wordt toch al te gemakkelijk een eigen persoonlijk oordeel in stelling gebracht.

Na intensief vooronderzoek en na vaststelling van het restauratie-ontwerp moet tijdens de res-

tauratiwerkzaamheden het onderzoek kunnen doorgaan en het ontwerp moet bijgesteld kunnen worden wanneer de ontdekking van tot dan verborgen of onbegrepen belangrijke elementen in het gebouw daarom vraagt.

Restaureren moet daar ophouden waar het gissen begint. Wat verdwenen is, is onherroepelijk verdwenen. Wat onuitgevoerd gebleven is, kan ook nu niet uitgevoerd worden, tenzij als aantasting en veronduidelijking van het werkelijke, overgeleverde bestand. Het onvoltooide of verminkte levert een geschiedbeeld op dat niet zo maar uitgewist mag worden, omdat het historische omstandigheden en veranderingen zichtbaar maakt.

De taak en de plicht van archeologen, historici en kunsthistorici, van alle monumentlievende organisaties is het, om mede garant te staan voor het behoud van de materiële echtheid van de historische substantie, zij zijn in geweten mede verantwoordelijk voor elk verlies daarvan. Restaureren is een zaak van ethiek meer dan van filosofie en van esthetiek.

De technisch en constructief noodzakelijke vervollediging beperke zich tot het minimale, meest dienstbare, het noodzakelijke moet voldoende zijn. Bij twijfel past onthouding; schitterende hypothesen mogen niet tot reconstructie leiden. Het opstellen van een zo exact mogelijk bouwgeschiedenis met behulp van alle documenten is noodzakelijk en laat wel alle lotgevallen en metamorfosen van het monument in de loop der tijden zien en begrijpen, maar is nog geen aanbeveling tot een nieuwe metamorfose. Nooit terug naar de oertoestand.

Er zijn trouwens nog andere redenen voor terughoudendheid, bescheidenheid, dienstbaarheid, piëteit, voor het aanvaarden van het monument zoals het is. De hedendaagse architect wordt — de op gang gekomen speciale restauratie-opleiding en de al gespecialiseerden niet te na gesproken — steeds a-historischer in zijn denken, steeds subjectiever jegens de historie, kent de geschiedenis en de kunstgeschiedenis steeds minder, ofschoon hij vaak niet schroomt, over de geschiedenis te oordelen en geschiedconcepties te debiteren. Anderzijds raakt de bouwwereld steeds minder op de hoogte van het oude bouwvak, de ambachten die al bijna tot het verleden behoren. Al wat aan oud metsel-, steenhouw-, timmer-, stuc-, verf-, pleister- en smeedwerk te gronde gericht wordt, is onvervangbaar, onherroepelijk verloren en slechts door meer mechanisch, minder levend werk te vervangen. Wat op papier nog

de suggestie van oud, historisch verantwoord, geeft, is in uitgevoerde toestand vaak onmiddellijk als pastiche, als vervalsing en pedante truc herkenbaar. Maar zelfs wanneer er waarborgen komen voor een blijvende opleiding van ambachtelijk geschoolde restauratievaklieden, is er nog geen reden om achteloos met het oude werk om te springen onder het excuus, dat het nieuwe van even hoge kwaliteit zou zijn.

Al wie zich, op een niveau met verantwoordelijkheid, met restaureren bezig houdt — ook dus als bestuurslid van een restaurerende stichting, vereniging of vennootschap — behoort zonder meer de anderhalve eeuw geschiedenis van de monumentenzorg en het restaureren en de geschiedenis van de grondbeginselen hiervan te kennen of tenminste het belang daarvan door een kenner te laten behartigen. Het denkproces daarover moet niet voortdurend herhaald of anderszins geremd worden. Wie alleen vertrouwt op eigen teken- of praatvaardigheid, eigen smaak en eigen vormgevoel, en geen notie heeft van de inzichten en uitspraken van Ruskin, Viollet le Duc, Riegl, Dvořák, Kalf, Carlier, Frodl, Mielke, van de publicaties van de K.N.O.B. (1917, 1924, 1950, 1951, 1953, 1976–1977), van de sinds 1918 in de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg gevoerde debatten, van het Charter van Venetië (1964), het Handvest van Amsterdam (1975), maar ook van de zozeer gewenste, doch al te zeldzame critische stellingname in bouwkundige tijdschriften, — wie dat alles niet intensief op zich laat inwerken moet niet op een restauratiewerk losgelaten worden.

Uit de volumineuze „Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland” van J. A. C. Tillema kan de lezer afleiden, dat vroegere rechtlijnige leerstellingen nu in een fase van gevoel voor betrekkelijkheid zijn gebracht en dat de beweeglijke tolerantie het gewonnen heeft van de starre dogmatiek. Die ontwikkeling is tamelijk veilig bij superieure talenten met veel zelfbeheersing, maar schadelijk voor de anderen die er een vrijbrief mee gekregen hebben voor willekeurige verandering, moderniseren en historiseren naar believen. Door het vrijwel ontbreken van een onafhankelijke en toch deskundige restauratiecritiek wordt hun werk te zelden aan de kaak gesteld.

Langzamerhand zou deze verklaring van een kunsthistoricus een soort oorlogsverklaring aan de restauratie-architect kunnen gaan lijken in plaats van het bondgenootschap dat nodig is. Maar ik ben realistisch genoeg om te erkennen,

dat de hierboven uiteengezette opvattingen een terugkeer naar een restauratie-ethiek in haar meest leerstellige vorm zijn die het praktische werk tot stilstand zou brengen, en ik heb genoeg oog en respect voor het feit, dat de beste restauraties vooral te danken zijn aan de vindingrijkheid, visie, overredingskracht en vasthoudendheid die de architect in het belang van het voortbestaan van het monument aan de dag heeft moeten leggen, te danken ook aan de worstelingen die hij moet doormaken om de eisen van zijn opdrachtgever in overeenstemming te brengen met de geest en de materie van het gebouw dat hij onderhanden moest nemen en tevens moest redden.

Maar toch moet er een restauratie-doctrine geformuleerd worden als voortdurend uitgangs- en oriëntatiepunt voor de beoordeling van ontwerp en uitvoering, als een reeks algemene beginselen en voorwaarden die om te beginnen aan de opdrachtgevers bekend moet zijn.

C. PEETERS

Het bovenstaande is eigenlijk niets anders dan een verkort en gewijzigd gedeelte uit een toespraak gehouden op de Brabantse Monumentendag 1975 en afgedrukt in *Brabantia*, 25 (1976), 2-8.

De navolgende literatuur vormt tesamen een beknopte geschiedenis van de belangrijkste principiële uitspraken over het restaureren.

John Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture*, 1849, vele herdrukken. Met name de paragrafen 18-20 van het hoofdstuk „The Lamp of Memory”.

E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*, tome 8, Paris 1866, i.v. „Restauration”, 14-34.

De belangrijkste uitspraken van Ruskin en Viollet le Duc zijn als bijlagen opgenomen door:

Stephan Tschudi Madsen, *Restoration and Anti-Restoration*, Oslo 1976, waarin ook opgenomen de restauratiebeginselen van de Royal Institute of British Architects uit 1865 (zie daarvoor ook hierna: Kalf, 1948) en het manifest van William Morris bij de stichting van de Society for the Protection of Ancient Buildings in 1877, dat ook is opgenomen in het volgend geschrift:

Notes on the Repair of Ancient Buildings, issued by the Society for the Protection of Ancient Buildings, London 1903.

Alois Riegl, *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*, Wien/Leipzig 1903.

Max Dvořák, *Katechismus der Denkmalfpflege*, Wien 1918. Destijds door jonge kunsthistorici en architecten als de „Marseillaise van de monumentenzorg” ervaren. Nog onlangs in het Italiaans vertaald. Op zijn veroudering en actualiteit beoordeeld door:

Walter Frodl, „Max Dvořáks Katechismus der Denkmalfpflege”, *Oesterreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalfpflege*, 28 (1974), 90-105.

Jos. Th. Cuypers, W. Vogelsang, „Restaureeren van oude bouwwerken”, *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 1910, 132-141. Twee prae-adviezen ter voorbereiding van de vergadering van de Bond te Gouda op 1 juli 1910.

Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1915, 139-149: verslag van de discussie over de ontworpen restauratiebeginselen, tijdens de algemene vergadering te Arnhem op 9 juli 1915. Deze beginselen werden vastgesteld op de jaarvergadering van de Bond te Hoorn op 7 juli 1916: *Bulletin van den N.O.B.* 1916, 197-199. De definitieve tekst, met geopperde bezwaren in de voetnoten, is niet in het Bulletin maar afzonderlijk uitgegeven:

Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken. Met inleiding door J. Kalf. Uitgegeven door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Leiden 1917. Herdrukt in 1940, thans zeer zeldzaam. Een nieuwe herdruk met een nawoord zou zeer welkom zijn. Brochure van 31 blz.

Ad. Mulder, „Restauration in historischen en in zoogenaamden nieuwen stijl”, *Bull. N.O.B.*, 1917, 9-15, met een „Gevraagd Antwoord” van Kalf, 15-23, en een weerwoord van Mulder, 112-116.

Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Afdeling voor het behoud en de herstelling. Notulen van de Vergaderingen en vertronwelijke mededeelingen. In kleine oplage in druk verschenen van 1918 tot en met 1940 en 1943.

J. Kalf, „Wat de Oudheidkundige Bond deed en de Monumentencommissie doet voor het restaureren”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 1924, 88-113 (vervolg nooit verschenen).

J. Kalf, „Behouden gaat voor vernieuwen”, *Bull. N.O.B.* 1948, 69-79, met een vertaling van de restauratiebeginselen van de Royal Institute of British Architects uit 1865, herzien in 1888 en 1926.

„Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten”, *Bull. K.N.O.B.*, 1950, 105-110.

„Beschouwing over de principiële zijde van het restauratie-vraagstuk”, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1950, *145-*158 (tijdens de algemene vergadering van de Bond te Zwolle op 14 juli 1950).

J. Kalf, „Enkele opmerkingen en een voorstel betreffende de ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten”, *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1951, 25-36. Hier uit Kalf zijn angst voor het optreden van de restauratie-architect en citeert hij uit het volgende werk:

Achille Carlier, *Les anciens monuments dans la civilisation nouvelle*, 4 tomes, Paris 1945-1946, maar al geschreven in 1920-1928, één grote en wel wat eenzijdige aanklacht tegen vrijwel alle restauratiepraktijken. Carlier's „bijbel” als het ware is de eerste druk van:

- Auguste Rodin, *Les cathédrales de France*, Paris 1914, 2e éd. 1921.
- Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1951, 39-48: discussie over het nieuwe ontwerp-restauratiebeginselen tijdens de algemene vergadering van de Bond op 10 maart 1951.
- „Het restaureren van historische monumenten, misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden”, *Bull. K.N.O.B.*, 1953, 168-187.
- Charter van Venetië: *Charte Internationale sur la conservation et la restauration des monuments et des sites*. IIe Congrès International des architectes et techniciens des monuments historiques. Decisions et Resolutions. Venise, 31-V-1964. Brochure in het Frans, Russisch, Engels en Duits. De Franse tekst als bijlage afgedrukt door A. de Naeyer, *Monumenten-zorg*, Antwerpen-Amsterdam 1975, 269-273.
- Handvest van het architectonisch erfgoed van Europa*. Vastgesteld op het slotcongres van „Monumentenjaar 1975” te Amsterdam. Afgedrukt in de *Nieuwe Rotterdamse Courant/Algemeen Handelsblad* 25-X-1975 en in *Heemschut*, 52 (1975), 220-227.
- M. Dessaer-De Maesschalck en R. Geeraerts, „A propos des restaurations successives de l'église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles”, *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, 5 (1975/76), 22, waarna een schoolvoorbeeld van een opeenvolging van willekeurige restauraties en veranderingen aan dat ene gebouw volgt.
- Archithese* Heft 11/1974: „Denkmalpflege: Theorie”, met bijdragen van o.a. Jürgen Paul, Stanislaus von Moos, Roland Günter en Eugen Bruno.
- Friedrich Mielke, *Die Zukunft der Vergangenheit*, Stuttgart 1975, met literatuur geordend naar rubrieken als restaureren, reconstrueren, kopiëren, imiteren.
- Tot slot nog een belangrijk artikel over de mishandeling van origineel bouwmateriaal en schilderwerk sinds de 19de eeuw tot heden:
- Günter Bandmann, „Der Wandel der Materialbewertung in der Kunsttheorie des 19. Jahrhunderts”, *Beiträge zur Theorie der Künste im 19. Jahrhundert*, Bd I, Frankfurt a. Main 1971, 129-157.

ARCHITECTUUR EN THEORIE VAN DE RESTAURATIE

Inleiding

De restauratie van architectuur geeft in onze tijd, in de meeste landen, aanleiding tot veel meer meningsverschillen dan de restauratie van museumobjecten; deze situatie kan, algemeen gesproken, verhelderd worden aan de hand van de volgende vaststellingen.

Eerst en vooral dient erop gewezen dat de theorie van de restauratie, vrucht van het „historisme”, allereerst betrekking gehad heeft op ruïnes en overblijfselen uit de oudheid, d.w.z. op werken en documenten uit het verleden die reeds geruime tijd onttrokken waren aan de context van het alledaagse, praktische leven. Men begrijpt dan dat de theorie van de restauratie er vooral op gericht was het behoud van het kunstwerk filosofisch te funderen op grond van, enerzijds, het kunstwerk als esthetische werkelijkheid en, ten tweede, als historisch document; zo legde deze theorie de grondslagen van een methodologie die beantwoordde aan de gestelde eisen. Deze opvatting, die in onze tijd haar meest consequente uitdrukking gevonden heeft bij Cesare Brandi in Italië en Johannes Taubert in Duitsland, wordt in de wereld toegepast met wisselende strengheid, al naar gelang de geografische plaats of de verschillende takken van de restauratie, of de graad van cultuur die bereikt is.

Verder moet worden vastgesteld dat de architectuur, doordat zij in het praktische leven is ingeschakeld — zodra het niet meer gaat om oude ruïnes — zich in een andere situatie heeft gesteld gezien dan de museumobjecten: zij vereist een ingreep, buiten alle culturele overwegingen, om eenvoudige praktische redenen. Daarbij komt dat de theoretische bezinning van de 19de eeuw over het behoud van de architectuur alras is verstart tot twee tegengestelde en in zekere zin complementaire opvattingen. De eerste, waarvan de woordvoerder Viollet-le-Duc is, geeft de theorie van de restauratie, genoemd stijl-restauratie, en is gebaseerd op een wezenlijk typologische opvatting van de architectuur; zij komt tot het besluit dat men ontbrekende delen kan vervangen, ja zelfs een gebouw kan aanvullen, op grond van een eenvoudige redenering door analogie met de typologie. Dat betekende, natuurlijk, de archeologische kennis van een stijl verwarren met de mogelijkheid om in deze stijl te herscheppen, zoals men de grammaticale en lexicale kennis van

een dode taal zou verwarren met de mogelijkheid om zich in deze taal uit te drukken. Nu is het juist dit aspect van het probleem dat Ruskin aan de oorsprong stelde van de tweede opvatting van de restauratie, radicaal tegengesteld aan de eerste: de historische tijd is onomkeerbaar, en niets kan dus de restaurator in de mogelijkheid stellen de authentieke uitdrukking van de handwerker van het verleden terug te vinden, zoals geen enkele filologische eruditie ons ooit zal in staat stellen ons spontaan, authentiek, uit te drukken in een dode taal. De enig mogelijke maatregel ten opzichte van een bouwwerk uit het verleden is dus de materiële conservatie van zijn resten, die de enige waarborg zijn van zijn historische substantie.

Zelfs indien de stijl-restauratie dikwijls is vervangen door de historische restauratie, gefundeerd niet op typologische analogie, maar op een specifieke historische documentatie, die reenschap geeft van de specifieke individualiteit van het monument, dan nog blijven de twee tegengestelde posities over het algemeen geldig als de twee polen die in iedere bezinning over het probleem worden vooropgesteld: de eis om de authenticiteit van het werk te eerbiedigen en de eis om in te grijpen, om de leemten te integreren in het belang zelf van het geheel. Nu kan men wel proberen het dilemma uit de weg te gaan door een modern element in het oude werk in te voegen; dit kan worden in overweging genomen, maar als een algemeen toepasselijk principe kan dit niet worden aanvaard: denken wij ons maar de resultaten in indien wij voor de schilderkunst bijvoorbeeld zo zouden te werk gaan. Eigenlijk staan we dan buiten het strikte gebied van de restauratie.

Wij zouden hier, om toch enigszins bij te dragen tot de opheldering van de elementen van het debat, allereerst die principes van de theorie van de restauratie willen samenvatten, die ontwikkeld uit de recente bezinning over het behoud van kunstwerken, naar onze mening van toepassing zijn op alle gebieden van de restauratie. Daarna kunnen wij die dimensies onderzoeken die in het bijzonder door de architectuur gesteld worden, door het feit van de praktische functie ervan en door de uitbreiding van de bescherming tot gebouwen die, afzonderlijk genomen, niet kunnen beschouwd worden als kunstwerken of als historische documenten.

Algemene principes van de restauratie

De stap die, vóór elke restauratie, dient gedaan te worden is de grondige studie van het object in al zijn aspecten, om te kunnen bepalen waarin juist het object — de waarden — bestaat, dat behouden moet worden. Die bepaling omvat in het bijzonder de volgende punten:

1. Bepaling van het object dat men wil bewaren, en van zijn context. Die bepaling spreekt niet vanzelf, en de veronachtzaamheid ervan kan leiden tot zware vergissingen. De bepaling van het geheel, dat als referentie zal dienen voor alle bijzondere behandelingen, is wezenlijk om de oriëntering van die behandelingen vast te leggen. Hetgeen het geheel, als dit eenmaal vastgesteld is, overschrijdt, zal eveneens het voorwerp zijn van bijzondere bijkomende maatregelen, in zoverre dat het de context is van het object. Voorbeeld: het beeldhouwwerk van een gothisch altaarstuk is maar een deel van het geheel van de beeldhouwkunst-schilderkunst-architectuur (schrijn en lijsten, altaar), dat het totale altaarstuk vormt. Maar dit op zijn beurt is een essentieel element van de binnenruimte van de kerk of kapel, en ontvangt (of ontving) een zeker type van belichting in functie waarvan het werd opgevat. De behandeling van één beeld van het altaar zal moeten rekening houden met deze totaliteit en deze context, en omgekeerd. Hetzelfde geldt voor een bouwwerk in een stadswijk.

2. De bepaling van het object als kunstwerk impliceert de identificatie van de esthetische eigenschappen waarvan men de bewaring wil verzekeren. Deze kunnen dikwijls slechts worden ontdekt of gepreciseerd in de loop van de behandeling (peilingen, enz.) waarbij het werk altijd zal moeten beschouwd worden als het resultaat van een combinatie van verschillende technieken (beeldhouwkunst en polychromie, bepleisterd metselwerk en schilderkunst, enz.). De positivistische verdeling van het werk volgens de gebruikte technieken, eigen aan de 19de eeuw, wordt vandaag vervangen door de globale opvatting van het werk als *Gesamtkunstwerk*.

3. De bepaling van het te behouden object kan niet worden herleid tot het object zoals men het aantreft; zij behelst integendeel alle wijzigingen en aanvullingen die het object ondergaan heeft in de loop van zijn geschiedenis, voor zover zij van enige betekenis zijn. Deze geschiedenis, die men kan aflezen aan het object, integreert het inderdaad in ons heden. De sporen ervan uitwissen zou, enerzijds, kostbare getuigenissen ervan vernietigen en anderzijds aan het

object zijn waarde van concrete bemiddelaar van het verleden ontnemen, waardoor het in het archeologisch isolement van het museum zou terecht komen.

4. Wanneer het object lacunes vertoont, moeten de beslissing omtrent de behandeling en de modaliteiten ervan gebaseerd zijn op de volgende overwegingen:

— De waarde die in het object geapprecieerd wordt, zowel in esthetisch als in historisch opzicht, is in onze tijd niet meer de integriteit maar de authenticiteit; en de authentieke vorm — dit had Ruskin reeds gezien — kan niet zonder vervalsing herschapen worden. De lacunes moeten dus worden gewaardeerd ten opzichte van de storing die zij brengen in de appreciatie van het origineel, en de behandeling ervan zal zich moeten beperken tot dat minimum dat noodzakelijk is om de lectuur van het origineel te vergemakkelijken — en daardoor de authentieke uitdrukking tot zijn recht te laten komen — terwijl de integratie zich tegelijkertijd zal onderscheiden van de rest, als een eenvoudige kritische ingreep. Verschillende technieken werden en kunnen worden uitgewerkt, al naargelang de vereisten van het bijzonder geval; maar wezenlijk blijft dat er een onderscheid wordt aangebracht met het origineel op het plan van het materiaal of van de behandeling.

Toepassing van deze principes op de architectuur

1. De architectuur als kunstwerk. Het geheel der bovengenoemde principes, dat ontwikkeld werd met het oog op de behandeling van het object als kunstwerk en historisch document, kan zonder moeite toegepast worden op de architectuur, steeds wanneer het onbetwistbaar gaat om architectuur als kunstwerk. Het enig verschil — trouwens alleen gradueel — ontstaat met de behandelingen noodzakelijk voor de bescherming (de kerk of het paleis hebben een dak nodig, ook indien het niet origineel is). Maar deze moeilijkheden zouden normaal moeten worden opgelost door het regelmatig onderhoud.

Men komt voor een grotere moeilijkheid te staan bij het verval van materialen door de weersomstandigheden: hoever kan men gaan bij het vervangen, de ene steen na de andere, van de toren van een kathedraal, om uiteindelijk te staan voor een vervalsing? Is het niet verkieslijk de bedreigde beelden in veiligheid te brengen, zelfs indien men zo het gebouw ontmantelt? Moet men de in veiligheid gebrachte stukken vervangen door copieën of door moderne wer-

ken? Zo opent er zich een reeks problemen, waarop de klassieke theorie geen volledig antwoord meer kan geven, maar waarvoor zij de basis-oriëntering zal blijven, op die manier aanleiding gevend tot opties en onvermijdelijke compromissen.

2. Wanneer het gebouw in kwestie niet zo zeer zijn waarde vindt in de artistieke schepping dan wel als context of als omgevings-element, wanneer het gaat om hetgeen men dikwijls genoemd heeft „*architectura minor*” of „*edilizia*”, dan is het nogmaals de bepaling van het te bewaren object die het essentiële referentiepunt zal moeten vormen. Men zal moeten beslissen op welk niveau de totaliteit zich bevestigt, d.i. het geheel waarvan elk deel zijn betekenis ontvangt, en op grond waarvan men de maatregelen voor het behoud zal kunnen treffen. Dit geheel kan zijn een plein, een straat, een wijk of een historisch centrum: beslissende keuze, want er zal noodzakelijk een verschil in schaal en in de aard van de behoudsmaatregelen uit voortvloeien.

Enkele punten moeten in ieder geval in dit verband worden aangestipt:

— Een historisch centrum, een wijk of een oude straat zijn, ondanks het klaarblijkelijk belang van de esthetische dimensie, geen kunstwerken in de strikte zin, en wanneer zij bij gelegenheid vereenzelvigd worden met kunstwerken, heeft dit gewoonlijk alleen tot doel ervoor te zorgen dat zij beschermd worden, hetgeen zij wel, maar onder een andere benaming, verdienen. Ook indien zulke gehelen de waarde van een historisch document kunnen hebben, toch is hun voornaamste waarde, als geheel, een nieuw soort waarde, die de klassieke theorie van de restauratie niet kende: de waarde van historische omgeving.

— De te bewaren waarden kunnen in dat geval veel moeilijker objectief bepaald worden dan die van het kunstwerk en het historisch document, en zij laten meer speelruimte in de behandeling, doordat zij een nauwe band bewaren met de authentieke ontwikkeling van de wijk, en zich harmonisch moeten aanpassen aan het leven. Welke ook de gekozen oplossingen zullen zijn, zij zullen nochtans rekening moeten houden met de volgende overwegingen:

— Het historisch centrum, de wijk, de straat hebben hun eigen fysionomie te danken aan de bewoners en de activiteiten die daar plaatshebben. Hun bewaring moet dus gepaard gaan met sociale maatregelen die de continuïteit van dat soort leven dat er zich in afspeelt zullen verzekeren. Anders zal men getuige zijn van een musea-

lisering, d.i. van de dood van de wijk als zodanig. — De lacunes — die hier kunnen bestaan uit gedeeltelijke of totale vernietigingen van gebouwen — kunnen slechts worden gevuld onder een vorm die zich, esthetisch en functioneel, integreert in het geheel. De hedendaagse praktijk schijnt hier slechts zelden het probleem van de integratie in concrete termen te hebben gesteld; vandaar de even betwistbare oplossingen van stijl-herstel (pastiches die ons geleidelijk ertoe brengen te leven in een wereld van historische vervalsingen) of van brutale inschakeling van moderne scheppingen. Het is echter niet voldoende dat deze laatste echte kunstwerken zijn opdat zij zich zouden integreren: het radicale verschil in ruimte-opvatting sinds het begin van de 20ste eeuw geeft eerder aanleiding tot niet-integratie! — De door de Italiaanse „*carta del restauro*” van 1931 en door het charter van Venetië van 1964 gesuggereerde richtlijnen, met betrekking tot de eerbiediging van de volumes, de proporties, de materialen, zijn op zichzelf geen waarborg voor welslagen, want zij blijven abstract. Men zou eerder, in algemene regel, moeten bedenken dat de historische context — zoals iedere andere — vandaag een basisgegeven is waarmee de architect rekening moet houden in zijn ontwerp, zonder dat men daarom de regels kan opstellen om een integratie van het moderne te verwezenlijken, dat zich zou onderscheiden van het oude zonder de eenheid van de omgeving te verbreken.

— In ieder geval zal elke benadering moeten worden verworpen die de oude gebouwen instrumentaliseert om er scenografische elementen van te maken, ten voordele van een moderne schepping; want het zou dan niet meer gaan om restauratie noch om conservatie.

— Tenslotte: aangezien de architectuur een kunst van de ruimte is, gefundeerd op de articulatie van binnen- en buitenruimte, vereist het behoud ervan de voortdurende inachtneming van die dimensies, en niet alleen maar de scenografische zorg om de gevels. Iedere aantasting van dit principe zal moeten beschouwd worden als uitzonderlijk, en speciaal verantwoord. De ervaring toont trouwens dat de eerbiediging van de gevels alleen over het algemeen beantwoordt aan een grondige wijziging van de functies van een wijk, en vandaar leidt tot de vlugge vervorming ervan, ondanks de uiterlijke, museale schijn van een behoudspolitik.

UITGANGSPUNTEN BIJ HET RESTAUREREN VAN GEBOUWEN

Het is niet onwaarschijnlijk, dat men mij voor wat betreft mijn standpunt ten aanzien van het restaureren wel eens voor erg onsystematisch aanziet. Zo heb ik mij, onder meer in dit Bulletin, vóór ook elders dit idee naar voren kwam, publiekelijk voorstander getoond van het op een of andere wijze herbouwen van het schip van de Utrechtse Dom¹. Zoek ik dus naar de reconstructie van een vroegere toestand?

Maar evenzeer heb ik mij, en wederom ook in dit Bulletin, geschaard bij diegenen die zich uitspraken tegen een Loo-restauratie in reconstruerende zin². Wil ik daarom de zaken het liefst zo laten, als ze gegroeid zijn?

Twee standpunten die nog extra onlogisch kunnen lijken, doordat het bij de Dom helemaal niet duidelijk is, wát er dan gemaakt zou moeten worden — het onvoltooid gebleven laatste ontwerp was, zeker van buiten, helemaal niet zo'n geweldig stuk gotiek³ —, terwijl dat bij het Loo geen probleem is en er niemand zal redetwisten over de architectonische kwaliteit van de te reconstrueren toestand⁴.

Toch is er een samenhang — en wel: dat het voor mij essentieel is, dat er veel méér aspecten dan alleen het esthetische moeten meebepalen, welke manier van restaureren gekozen zal worden. Het resultaat van dat kiezen kan dan inderdaad volgens mij in één geval zijn: het weer

maken van een verdwenen toestand, in een ander: proberen zoveel mogelijk van het object „af te blijven”⁵ en in een derde situatie: door het toevoegen van herkenbare eigentijdse elementen iets wat een beetje buiten het leven is komen te staan, weer nieuw leven in te blazen⁶.

In het algemeen zal men, alle aspecten overwegende, ergens tussen deze drie extremen belanden. *Maar ik kan mij elk van de drie extreme benaderingen onder bepaalde uitzonderlijke omstandigheden als de meest wenselijke voorstellen.*

Vandaar dat Tillema in zijn Geschiedenis van de Monumentenzorg over mij zegt, dat ik in 't onderwijs „voorlichting geef in ondogmatische zin”⁷. Ik ben daar heel blij mee, want dat probeer ik inderdaad te doen. Maar achter het ondogmatische voor wat betreft de manier van aanpak staat dan eigenlijk het „dogma” — al vind ik dat een erg groot woord — *van het zoveel mogelijk overwegingen betrekken bij het bepalen van die manier.*

En ook nog het „negatieve dogma” van: *gij zult geen andere geschiedenis voorspiegelen dan er heeft plaatsgevonden.* Dat men bepaalde, nu interessant gevonden, periodes meer belicht dan andere — accoord, maar dat men vroegere wijzigingen suggereert, die nooit plaats vonden — daar ben ik op tegen!⁸

Ik stelde, dat elke restauratie zich voor mij

¹ *Nieuwsbulletin KNOB*, 1965, kol. *37; Maandblad *Oud Utrecht*, 1962, 1, 1969, 1, 1975, 9.

² *Bulletin KNOB* 75 (1976), 118.

³ Een zeer zorgvuldige maquette werd gebouwd door G. M. J. Engelbregt en J. B. A. Terlingen, Utrecht. Catalogus tentoonstelling *De Dom in Puin*, Centraal Museum Utrecht 1974, nr. 109.

⁴ J. B. van Asbeck en A. M. L. E. Erkelens, „De restauratie van de Lusthof het Loo”, *Bulletin KNOB* 75 (1976), 119. Ik wil mij hier beperken tot het Paleis; t.a.v. het park zijn de meningen over de vroegere toestand meer verdeeld.

⁵ Mijn voorkeur voor deze benadering moge blijken uit de restauratie van het pand Brugstraat 24 te Groningen, zie *Heemschut*, 1975, 94.

⁶ Behalve onderscheidene „infill” projecten in Oxford, Cambridge en Durham tonen enige werken van de Duitse architect G. Böhm (ruïne Godesberg, kasteel Bensberg; *Architectuur und Denkmalflege*, München 1975, 86) heel duidelijk wat ik hier bedoel. Uit het bekijken van vele nieuw-in-oud inpassingen op hun merites kwam ik tot de volgende voorlopige formu-

lering: Er moet een band gezocht worden in de situering, schaal, functie, plasticiteit, fijnheid van detail en bouwmassa's. Contrasten daarentegen in enkele van de volgende aspecten: het materiaal, de afwerking, de kleur, de vormen en de details (enkele van deze onderdelen mogen zeer zeker wél verwant zijn aan bestaande zaken).

⁷ J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 279. Uitspraak gebaseerd op: C. L. Temminck Groll, *Een introductie voor de restauratie*, Delft 1973 (bewerkt voor Jaarboek *Oud Utrecht*, 1975, 28).

⁸ Ik sluit daarmee aan op een aanhaling in het Jaarboek *Oud Utrecht* 1977, 91: „Daerom is dese wet den historischrijveren gegeven: dat se niet valsch segghen noch schrijven en moghen, noch oock de waarheyd verswighen. Ende daerom alleen leest men de historien, omdat men de geschiede dingen ende saecken, ende niet de versierde soude erkennen . . . (naar P. Bor, *Nederlandsche oorloghen, beroerten ende borgerlijke on-eenicheyden*, Leiden/Amsterdam 1621, I, dedicatie). Ook de restaurateur is in zekere zin geschiedschrijver!

ergens tussen de drie polen van reconstructie, conservering en hedendaagse toevoeging moet localiseren. Ik doel bij deze laatste opmerking op de vierde pool: die van de toevoeging in een historische stijl. In Nederland heeft deze altijd een belangrijke rol gespeeld, ongetwijfeld vanuit een verlangen naar „netheid”. Vroeger kwam men deze benadering al bij bouwkundige restauraties tegen (ontworpen 18de eeuws uitzieende consistoriekamers bij oude kerken), nu ook bij stedenbouwkundige restauraties: het vullen van gaten met kwasi-historische gevels. Men vraagt dit — men máakt dit. Mijn afwijzing van de vierde pool is dus kennelijk van persoonlijke aard — een onderwerp daarom voor de discussie!

Nog even kom ik terug op de vele overwegingen van het „eerste dogma”. Welke zijn deze dan wel? Aspecten als de eigen historie van het object en die van zijn omgeving, als de relatie met die omgeving, als het belang van de authenticiteit van de elementen, als de manier van gebruiken en als de uniciteit spelen daarbij een rol. Elk jaar wijd ik hieraan een collegereeks. Ik hoop eens op te schrijven wat daarin aan de orde komt — maar nu is het proces van uitkristallisatie nog aan de gang.

Wel wil ik ingaan op de redenen, waaróm er zoveel meer overwegingen nodig zijn bij het restaureren van gebouwen en van structuren waar deze deel van uitmaken dan bij het restaureren van andere zaken uit het verleden zoals b.v. schilderijen, muziekinstrumenten en archivalia:

1. Het gebouwde namelijk is in veel hogere mate gebruiksobject, meer en meer zelfs gaan juist de meest alledaagse gebruiksobjecten, de woonhuizen, de eerste plaats in de monumentenzorg innemen. Slechts enkele bouwwerken, b.v. de Valkenhofkapel te Nijmegen, kunnen het zich permitteren geen directe functie te hebben. Een gebouw neemt plaats in en vereist geld om over-eind te blijven. Dat houdt in dat aanpassing aan hedendaags gebruik een essentieel onderdeel hoort te zijn van vrijwel elke restauratie!

2. Een oud gebouw staat „ergens”, het heeft een relatie met zijn omgeving, die in hoge mate de wijze van aanpak kan beïnvloeden. Andere historische objecten kan men bijna altijd geïsoleerd bezien.

3. Een bouwwerk is blootgesteld aan weer en

wind, vereist dus altijd onderhoud. Daardoor liggen voor bepaalde onderdelen de authenticiteitswaarden anders dan voor de andere (het geschilderd zijn van een houten element buiten tegenover een authentiek spantbeen van een kap binnens).

4. Een gebouw wordt door elke generatie anders gebruikt. Men heeft daardoor (behalve bij grafmonumenten!) nooit met een onaangeroerde conceptie te maken, maar altijd met een aangepaste. Het kunnen goede of minder goede aanpassingen zijn, ook wel eens aanpassingen die nodig waren omdat er bij de bouw fouten waren gemaakt.

5. Het verweringsproces kan op zichzelf zo mooi zijn, dat men eerder geneigd is het verweerde te conserveren dan het gemaakte⁹.

Maar ondanks de verschillen met de andere restauraties, hebben de bouwkundige restauraties daarmee toch één ding gemeen: het gaat om het overdragen aan komende generaties van iets, dat door eerdere generaties is gemaakt, omdat we aan dat eerder gemaakte een bepaalde waarde toekennen. De essentie van restaureren is dus nooit wat wij maken, maar wat eerder is gemaakt.

Het is dus altijd zaak, dat éérdere de prioriteit te geven en er, wáár dat maar mogelijk is, van af te blijven!

C. L. TEMMINCK GROLL

BIJLAGE

Aan de afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft bestaat nu rond tien jaar de mogelijkheid om zich binnen de hoofdrichting architectuur in restauratie te specialiseren. Op wat daartoe in het onderwijs zou moeten worden ingebracht ontstond de onderstaande visie¹⁰. Niet alles, wat genoemd wordt, komt al in voldoende mate voor — ook is niet alles voor iedereen nodig. De student zal, naast zijn gewone architectuurvakken een keuze moeten doen. Maar het stuk geeft toch een duidelijke indicatie, hoe de bij deze afstudeerspecialisatie betrokken stafleden en studenten het vak „restaureren” zien!

STUDIEPROGRAMMA B.I.-R

De studie voor de afstudeerrichting restauratie is gericht op het werken met zaken, die eerder door anderen zijn gemaakt en waarin kwaliteiten worden onderkend, die de moeite waard geacht worden ze door te geven aan een volgende generatie.

⁹ Prof. M. J. Granpré Molière stelde zelfs, dat men bij het kiezen van materialen met „mooi verweren” rekening moest houden.

¹⁰ Geformuleerd door F. van Aart, C. L. Temminck Groll, G. van Veersen, H. de Vries en H. W. Warreman.

Dit „werken met” kan zowel omvatten het bezig zijn met het eerder gemaakte object zelf als het toevoegen van nieuwe elementen daaraan.

Uitgaande van de problematiek, waar de B.I.-R mee kan worden geconfronteerd, dient hij bij het afstuderen een aantal van de navolgende vaardigheden te hebben ontwikkeld.

Al naar de gerichtheid van de student zal deze een keuze moeten maken uit de totaliteit van het onderwijs, dat op grond van het bovenstaande binnen deze afstudeerrichting zal moeten worden aangeboden.

1. Bouwkundig onderzoek

De B.I.-R zal in hoge mate in staat moeten zijn om een bestaand gebouw constructief, historisch en op potentiële gebruiksmogelijkheden te analyseren, zowel vanuit het object zelf als vanuit andere bronnen, en door vergelijking met verwante objecten.

Constructieve analyse: hieronder valt zowel het vaststellen van de toestand waarin de constructieve elementen zich bevinden als het onderzoeken volgens welke constructieve principes het gebouw is opgetrokken en wat daarin voor wijzigingen zijn aangebracht.

Historische analyse: het pogen vast te stellen hoe de geschiedenis van het gebouw verliep, zowel in absolute zin (bv. d.m.v. stijkenmerken) als in relatieve zin (welk deel is ouder dan welk ander deel).

Andere bronnen: gedrukte of archivalische afbeeldingen en teksten (deze laatste mede ook t.b.v. de gebruiksgeschiedenis).

2. Bouwkundig ontwerpen

De B.I.-R zal behalve ontwerper in algemene zin vooral ontwerper binnen een gegeven en sterk bindend kader dienen te zijn. Hij moet de vaardigheid hebben om t.b.v. zinvol gebruik zodanig te herstellen en te ontwerpen in of bij een historisch object, dat de karakteristieken daarvan maximaal tot hun recht komen en de kwaliteit van de eigen architectuur een duidelijk eigentijdse verrijking van de totaliteit vormt.

De karakteristieken van een historisch object: de in de aanhef bedoelde kwaliteiten, die de zorg voor het object verantwoord maken. Deze zullen dus onderkend moeten kunnen worden.

Het gevraagde ruimtelijk relatieschema moet kunnen worden ingepast in het door het object gegeven waardevolle ruimtelijke relatiebeeld.

Van het gehele ruimtelijk relatiebeeld zal een deel waardevol zijn en daardoor één van de bedoelde kwaliteiten vormen. Daartoe behoeft hij inzicht in de juridische en economische aspecten en in de mogelijkheden tot het subsidiabel stellen van werken.

3. Stedebouwkundig onderzoek

De B.I.-R werkt veelal in een omgeving met een lange en gecompliceerde geschiedenis. Daarom zal hij in hoge mate in staat moeten zijn, het beeld van die omgeving historisch te verklaren, teneinde van daaruit op potentiële mogelijkheden voor een zinvol gebruik daarvan te kunnen wijzen.

Die verklaring zal mede op bronnenstudie en vergelijkingen met verwante toestanden moeten rusten.

De historische verklaring zal zowel gericht moeten zijn op het procesmatige verloop van de betekenis van die omgeving binnen de stedebouwkundige structuur waarvan hij deel uitmaakt, als op ontwikkelingen in de eigen ruimtelijke opbouw. Er zal goed zicht moeten zijn op overgangsvormen in de relatie functie-vorm, waarbij een oorspronkelijk „harmoniemodel” kan zijn veranderd in een „conflictmiddel”.

4. Stedebouwkundig ontwerpen

Vanuit de onder 3 bedoelde inzichten en kennis moet de B.I.-R een bijdrage kunnen leveren tot een verantwoorde planvorming voor een historisch milieu. Daartoe behoeft hij tevens kennis van de juridische, economische en administratieve aspecten daarvan, alsmede de principes van subsidiëring.

In een „verantwoorde planvorming” moet zowel plaats kunnen zijn voor een behoedzame reconstructie en rehabilitatie als voor een zorgvuldig aangebrachte verandering of inpassing.

Voor de B.I.-R geldt, dat hij zulks doet met inachtneming van de door hem afgelezen kenmerken van de omgeving.

De hoogste doelstelling is daarbij, dat zulk een verandering of inpassing een zodanige identiteit verkrijgt, dat hij als een nieuwe, waardevolle ontwikkelingsfase kan worden erkend.

5. Constructie

Behalve inzicht in constructieve problemen en systemen, zoals de B.I. die behoort te hebben zijn er 2 specialiteiten nodig:

- a) kennis van historische constructies. Immers zonder kennis geen herkenning (vgl. 1) en zonder inzicht geen begrip van hoe gebreken kunnen zijn ontstaan
- b) kennis van de speciale technieken die (langs fysieke of chemische weg) kunnen bijdragen tot het herstel van verzwakte constructies.

Hieraan dient uiteraard ook kennis van en inzicht in de historische bouwmaterialen ten grondslag te liggen.

Historische constructies: constructiemethodes die in het verleden op grond van toen bestaande mogelijkheden en wensen werden toegepast.

Historische bouwmaterialen: de materialen die in vroegere periodes werden gebruikt.

6. Interieur

Juist op dit gebied zal altijd het nieuwe met het eerder gemaakte worden geconfronteerd.

De B.I.-R moet de vaardigheid hebben, t.b.v. zinvol gebruik zodanig te herstellen en te ontwerpen in historische ruimten, dat de karakteristieken van dit laatste maximaal tot hun recht komen en de kwaliteit van de eigen toevoeging een eigentijdse verrijking van het geheel vormt.

Historische ruimten: iedere ruimte in een historisch object waarin door proporties en/of detaillering en/of

andere karakteristieken een van de in de aanhef bedoelde kwaliteiten kan worden onderkend.

7. Historisch en kunsthistorisch inzicht

De B.I.-R moet een behoorlijke kennis hebben van de Nederlandse architectuurgeschiedenis en inzicht in de algemene architectuurgeschiedenis, in die aspecten van de kunstgeschiedenis die relatie hebben met de architectuur en in de iconografie. Kennis van de architectuur-archeologie is daarbij onmisbaar. Voorts moet hij enige kennis hebben van de algemene politieke, sociale en economische geschiedenis.

Steeds weer komt de B.I.-R in contact met aspecten van de historie. Bij de studie dient een zodanige basis gelegd te zijn, dat hij in zijn praktijk daarop al naar zijn belangstellingsgebieden kan voortbouwen.

8. Documentatie

De B.I.-R moet zowel in tekening als in foto en beschrijving goed, snel en zakelijk kunnen vastleggen, wat hij tegenkomt teneinde zijn restauratiewerk op verantwoorde wijze te kunnen uitvoeren. Hij moet in staat zijn een documentatie op te bouwen.

Het memorandum, dat onderwerpen voor de studiebijeenkomst schetst noemt o.m. conserverend herstel tegenover creatief restaureren; architect tegenover of samen met (kunst)historicus.

Als ik aanneem, dat het gaat om gebouwen, die een wezenlijke functie vervullen in onze samenleving, is deze tegenover elkaar stelling niet reëel en duidt op onbegrip van het wezen van de architectuur, en de rol die het architectuurproduct in ons milieu vervult.

Wanneer een gebouw nog geheel beantwoord aan de functionele verlangens, dan kan men volstaan met onderhoud, of zo men wil conserverend herstel, maar moet het worden aangepast aan functionele verlangens, dan komt de creativiteit aan de orde, wat ook het geval is wanneer verborgen merkwaardigheden of schoonheden aan het licht worden gebracht.

Bij het conserverend herstel ontloopt men weliswaar de vragen, die met het creatief handelen samenhangen en vaak zo moeilijk te beantwoorden zijn, omdat ze dwingen tot een keuze, een oordeel, een uitspraak over mooi of lelijk, en goed of slecht, maar men ontloopt dan ook de kans op een vergroting van de functionele en esthetische waarde.

Wanneer wij ons realiseren dat gebouwen om ons heen zijn ontworpen en gemaakt, omdat er behoefte aan was, en dat daarom eens besloten is op „die plaats” met „die materialen” die ruimten te maken, met „dat licht”, om zo goed mogelijk aan de verlangens te beantwoorden, dan blijkt dat — zo goed mogelijk — altijd te zijn geweest naar vermogen zo bruikbaar mogelijk en zo mooi mogelijk.

Natuurlijk is het vermogen niet altijd even groot en bruikbaarheid of schoonheid of beide

kwamen er wel eens minder goed af, maar het plan is altijd gewaardeerd naar het functionele en esthetische resultaat. Alleen bij het „planloze” herstel en onderhoud blijkt het esthetische resultaat niet mee te tellen.

Het vanzelfsprekend samengaan van het streven naar „bruikbaar en mooi”, — dat de schone bouwkunst heeft doen ontstaan — is dan verbroken. De schade, die daardoor aan veel gebouwen is toegebracht moet toch niet worden gecontinueerd?

Dus creatief restaureren, dat wellicht grotendeels uit conserverend herstel kan bestaan. Dit creatief restaureren is een architectonische opgave van heel bijzondere aard. De facetten functie, constructie (= materiaal) vorm (= maat en licht) worden er evenzeer in onderlinge samenhang gehanteerd als bij het tot stand komen van elk ander stuk architectuur.

Het grote verschil is daarin gelegen, dat meestal een of meer of minder vrijliggend bouwterrein een kader voor het plan vormt, terwijl het kader hier zelf een bouwwerk is. Dat daardoor zoveel voor het plan wordt vastgelegd, dat een creatieve inbreng kan worden gemist zal nauwelijks voorkomen.

Bij de opgave, om in het kader de historische en de architectonische gegevens te ontdekken en te waarderen, waaruit met de functionele en constructieve gegevens een goed plan — d.w.z. bruikbaar en mooi — moet worden gecreëerd, zal heel vaak ook de specialistische kennis van de kunsthistoricus onmisbaar zijn. Dus samenwerken met de (kunst)historicus.

C. WEGENER SLEESWIJK

ENKELE ONDERWERPEN VAN ZORG OM DE MONUMENTENZORG

1) *Het „imago” van de monumentenzorg*

Als een restaurerende vereniging Kerst- en Nieuwjaarsgroeten door Anton Pieck laat tekenen, dan is er iets mis met de uitgangspunten van de vereniging. Dit wil niets zeggen ten nadele van Pieck. Zijn Dickensachtige-druipkaars-nostalgische prenten verschaffen zeer veel mensen genoeg en mogelijk is hij zelfs in staat geweest meer mensen oog te laten krijgen voor het vroegere. Maar als de vlag waaronder een restaurerende club uitvaart Anton Pieck is, bewijst ze daarmee de verkeerde waarden te verdedigen en onder een verwarrend vaandel te strijden (koekplan-, tinnen lepel- en Goudse pijpenrek-restaurateurs).

2) *Onder het mom van authenticiteit offeren van goede gebouwen*

Als een 16de eeuws gebouw in de 18de eeuw is opgeknapt en aangepast aan de eisen van die tijd, manifesteert dat gebouw zich aan ons meestal als een bouwwerk in 18de eeuwse stijl. Als dat gebouw 200 jaar later weer opgeknapt moet worden zou je een verschijningsvorm van de 20ste eeuw verwachten. Meestal is de 16de eeuwse staat vrij nauwkeurig te reconstrueren, maar veel blijft gokken en zorgvuldigheid en het vakmanschap (de tijd die we er voor over hebben) van de 16de- en 18de eeuw brengen we niet meer op.

Als we nu dat gebouw „uitpellen” en in 16de eeuwse staat „terugbrengen” gaat een „authentiek” 18de eeuws monument verloren (en ook de 18de eeuwse visie op een 200 jaar oud gebouw).

3) *Het laten zien van de geschiedenis van het gebouw*

Alle oudere gebouwen maken een geschiedenis zichtbaar. Niet alleen het zg. „patin” der eeuwen, maar juist de omstandigheid dat er door de eeuwen heen met het gebouw is omgegaan. Kleine wijzigingen, reparaties, kleurnuanceringen hebben plaats gevonden en maken de gebouwen zo „behorend bij alles dat er altijd al geweest is” — vertrouwd — aanvaard — mooi. Het streven om bij een (ingrijpende) restauratie niet alleen wat oud en der dagen zat is te vervangen of te vernieuwen, maar te streven om het gebouw terug te brengen naar de „eerste staat” of soms naar een situatie waar men veel van weet of veel plaatjes van heeft (die vaak een „kunstenaars-

visie” zijn en lang niet altijd waarheidsgetrouw), haalt veel van de nuances weg die het gebouw zo mooi maken — men restaureert het „dood”. De schitterende foto’s van „vóór de restauratie” en „ná de restauratie” doen ons dikwijls verlangen naar de periode vóór de restauratie. (Onze zorg is gebouwen te behouden, niet de geschiedenis terugschroeven).

4) *Aanpassen aan aanpassingen*

In de tijd dat er nogal wat aanslagen worden gedaan op het „monumentenbestand”, op de oude gebouwen in steden en dorpen, is er uit schaamte over deze onzorgvuldigheid een tendens in de architectuur die nog erger is dan het verlies van de oude gebouwen. De argumenten om oude gebouwen te slopen uit functionele overwegingen, om stedenbouwkundige redenen of om eisen van het modern verkeer zijn meestal drogredenen, de ruimte die gewonnen wordt geeft slechts een verlichting voor een fractie van de vermeende noden.

Wat men nu regelmatig doet om de pil der afbraak te vergulden is te herbouwen in „aangepaste”-historiserende stijl. Het is nauwelijks denkbaar anti-historischer te werken dan juist in deze oneigenlijke, niet bestaande, verwarrende „stijl”. Natuurlijk moet je altijd rekening houden met de omgeving waar je bouwt — dat kan betekenen dat je met hoogte, indeling en ritme rekening houdt met de omgeving. Maar in alle tijden is gebouwd met de technische mogelijkheden van de tijd en dat voegt zich meestal wonderwel met de omgeving. Wanneer ook gebouwd — geforceerde aanpassing (geeft later aanpassen aan aanpassingen) is de dood voor de architectuur en het is bovendien meestal lelijk. Het argument — laat maar slopen, er wordt teruggebouwd in aangepaste stijl is *nooit* geldig. Laat maar staan wat er is, er is niet zoveel meer en we moeten daar zuinig mee zijn.

5) *Reconstructie, verplaatsing en fantasie*

Bij vermeende „noodzakelijke” sloop wordt nogal eens gezegd dat het monument niet verloren gaat, want het kan elders weer worden opgebouwd. Het wordt dan „opgeslagen”. De resultaten zijn meestal minimaal; een gebouw is gebouwd op de plaats waar het hoort, had men vroeger eenzelfde gebouw elders gebouwd, dan

had het er een beetje anders uitgezien. Nu op een andere plaats herbouwen leidt tot speculatie en vervalsing.

Reconstructie is in een enkel geval te billijken als men heel goed weet wat er was, in feite is een ingrijpende restauratie vaak reconstructie (men breekt af tot de fundering en bouwt opnieuw) het „in stijl” herbouwen — nieuw bouwen is meestal fantasie en men kan z'n geld beter besteden aan behoud van het nog bestaande.

6) *Functieverandering*

Als een oud gebouw een nieuwe functie krijgt, getuigt het van culturele armoede als men dat

niet durft te laten zien. Het is van belang de wezenlijke elementen en details in ere te laten en de structuur van het gebouw te respecteren, maar eventuele functionele veranderingen behoeven absoluut niet in „oude stijl” te geschieden (dat is in wezen nep). In alle tijden zijn de gebouwen gebruikt naar behoefte. De voorbeelden waar ook in onze tijd een goed architectonisch antwoord is gegeven op eisen en gebouwen zijn bevredigender dan het wringen in een historiserend keurslijf. Vertrouwen in het kunnen van z'n tijd is de beste monumentenzorg.

L. C. RÖLING

A. J. KROPHOLLER EN J. F. STAAL (1902-1910) EN HET KANTOORPAND VOOR DE „UTRECHT” TE LEEUWARDEN (1903)

PETER KARSTKAREL EN RIENK TERPSTRA

De architecten Alexander Jacobus Kropholler en Jan Frederik Staal zijn in de architectuurhistorie bijgezet omdat zij ieder, op een onderling zeer verschillende wijze, belangwekkende bouwwerken hebben geschapen. De korte tijd dat de architecten hebben samengewerkt wordt vrijwel steeds vermeld met de daarbij behorende standaardvoorbeelden: het bijkantoor van de „Utrecht” aan het Damrak te Amsterdam en het (in 1974 gesloopte) archiefgebouw van de „Utrecht” aan de Leidsestraatweg te Utrecht. Zelfs in de meest uitvoerige biografie wordt het bijkantoor van diezelfde levensverzekeringmaatschappij te Leeuwarden, Tweebaksmarkt 48, niet genoemd. Toch is juist dit kantoor, gebouwd van april 1903 tot juni 1904, van niet te onderschatten belang in het beoordelen van het oeuvre van de twee bouwmeesters, tevens kan het in de Nederlandse architectuurhistorie gelden als een sleutelmonument: het is een synthese tussen Berlage's opvatting en die in de Nieuwe Kunst. Bovendien heeft Joseph Mendes da Costa er zijn eerste in architectuur toegepaste sculptuur in Nederland voor uitgevoerd. Dankzij(?) verwaarlozing is er betrekkelijk weinig authentieks verloren gegaan en is de waarde ter plekke ruim 70 jaar na oplevering nog goed te schatten. Tenslotte lijkt ons dit bouwwerk een vette kluit voor reclamehistorici en -psychologen: hoewel in dit artikel wel een indruk gegeven zal worden van de aanwezige emblematiek wordt aan reclame-theoretische conclusies voorbijgegaan. Voor deze en voor architectuurhistorici mag Leeuwarden niet te ver zijn.

Als de architecten J. F. Staal en A. J. Kropholler in 1902 het bureau Berlage verlaten, kennen zij de nieuwe eisen die gesteld worden aan

¹ H. Evers, *De architectuur in hare hoofdtijdperken* II, Amsterdam 1911, p. 654 noemt naast Kropholler en Staal als Berlage-leerlingen: G. van Arkel, H. Bonda, P. de Jong, A. Joling, C. Bremer, W. Kromhout en A. Zinsmeister. (De laatste riep, evenals Kropholler en Staal, J. Mendes da Costa te hulp bij beeldhouwkunstige decoratie van enkele van zijn ontwerpen, zoals de

het bouwen ¹. Ze zijn 23 en 20 jaar oud en hebben in een zeer gevoelige leeftijd de voltooiing van de Beurs en de oprichting van 't Binnenhuis van nabij meegemaakt. De contacten van toen lijken bestendig: latere relaties met J. Mendes da Costa, Jan Toorop, R. N. Roland Holst, 't Binnenhuis en zelfs met Joh. Enschedé & Zn, zijn nog na te trekken.

Ondanks hun jeugd, of juist „vanwege”, durven zij een architectuurbureau te beginnen en vestigen zich in de nazomer van 1902 in de Derde Weteringdwarstraat 28 te Amsterdam. Uit de vroegste brieven die zij verzenden blijkt dat er driftig aquisitie wordt gepleegd; Staal ondertekent de brieven enkele malen zelfs met „makelaar”. Panden worden potentiële kopers aangeprept en tegelijkertijd wordt er een verbouwing of een nieuwbouw geadviseerd. In de correspondentie waarin ze zichzelf naar voren schuiven refereren ze nergens naar hun opleiding bij Berlage, in alle copyboeken van de architecten ² kan ook geen enkele brief gericht aan hun leermeester aangetroffen worden. Mogelijk lagen deze dusdanig in privésfeer dat ze niet in de zakelijke copyboeken werden bewaard, het zou te merkwaardig zijn dat ze er niet geweest zouden zijn. Immers tot januari 1910, de maand waarin de laatste activiteiten van het tweemanschap te constateren zijn, maar ook als zij daarna ieder hun weg gaan, is de vormgeving die Kropholler en Staal hanteren min of meer Berlagiaans.

Na enkele kleine verbouwingjes is het eerste werk dat de twee aanpakken het bouwen van een woning aan de Koninginneweg 16 te Amsterdam voor J. L. en D. R. Nienaber en N. B. en J. J. Boekholts. Het bestek ³ is gedateerd op 11 oktober 1903. Aan het handschrift en de

Studentensociëteit te Utrecht).

² In het Architectuur-museum te Amsterdam bevindt zich het J. F. Staal-archief. In doos 13 de copyboeken. In het vervolg van het artikel zal het eerste copyboek uit dit archief steeds aangeduid worden met copyboek.

³ J. F. Staal, doos 14. Alle verder opgesomde bestekken bevinden zich in deze doos.

signatuur van het gecalligrafeerde en met gestyleerde bloemetjes versierde schriftje is op te maken dat Kropholler het schreef. In de documenten tussen oktober 1902 en januari 1910 is hier en daar wel een hand te herkennen, er kan echter geen zekerheid verkregen worden wie van de twee wát deed. In beschouwingen over het tweetal wordt dikwijls gesuggereerd dat Staal de artistieke motor van het bureau was, de documenten ontkennen noch bevestigen dit. Op het gevoel af zou het oeuvre van een kleine veertig werken wel kunnen worden ingedeeld: 't Binnenhuis aan de Raadhuisstraat, Kettner aan de Heiligeweg en Damrak 90, alles te Amsterdam, zouden dan vooral Kropholler werk gegeven hebben, terwijl alle werk voor de Levensverzekering Maatschappij de „Utrecht" Staal bezig hield: bijkantoren te Amsterdam, Leeuwarden en Utrecht en het archiefgebouw te Utrecht. De bronnen dwingen echter steeds Kropholler en Staal als een echt team te beschouwen.

De stukken betreffende „werk Tweebaksmarkt 48" te Leeuwarden wijzen eveneens naar beide architecten: de bouwtekeningen dragen beider signatuur en in de correspondentie zijn de twee namen vaak aaneengeschreven. Het handschrift is aanvankelijk vrijwel steeds van Staal, als rond april 1904 de oplevering van het werk reeds een half jaar vertraagd is en de jongemannen hun handen vol moeten hebben aan het bestek klaar maken van het bijkantoor van „De Utrecht" aan het Damrak te Amsterdam, is het Kropholler die regelmatig, ongeveer om de drie dagen, een brief met instructies naar de trage en hardleerse aannemer stuurt. Maar steeds, zoals gedurende hun hele periode van samenwerking, treden ze naar buiten als een team.

Verzekeringmaatschappijen

Rond de laatste eeuwwisseling ging men in Nederland de mogelijkheden van de reclame in het algemeen en van affiches in het bijzonder pas goed verkennen. In Frankrijk en Engeland werd de artistiek verantwoorde reclame al eerder toegepast, aanvankelijk vooral voor het aanprijzen van toneel, cabaret e.d., maar al gauw ook voor puur zakelijke producten. In Nederland hebben

affiches die de kunsten aanprijzen lange tijd de overhand gehad. Het bedrijfsleven koos een enkele maal eveneens gerenommeerde kunstenaars om producten een gezicht te geven. Jan Toorop's affiche voor Delftse slaolie van 1895 is zo beroemd geworden, dat de stijl waarin de aanprijzing geschiedde: Jugendstil of art nouveau in Nederland wel de slaoliestijl werd genoemd.

De levensverzekeringmaatschappijen lieten zich al gauw per affiche aankondigen: Jan Toorop ontwierp in 1900 een voor zijn doen vrij rustig affiche voor de Levensverzekering Maatschappij Arnhem, Jacques Zon omstreeks 1903 een art nouveau affiche voor de Levensverzekering Mij. „Holland" te Amsterdam, R. N. Roland Holst in 1912 een stoer reclamebiljet voor de arbeidersverzekeringbank De Centrale en Albert Hahn vervaardigde in 1915 een realistisch aanplakbiljet voor Fatum Ongevallen Verzekering Mij 4. In 1904 ontwierp Tjeerd Bottema het vignet van de R.V.S., het mannetje en vrouwtje onder de parapluie met hondje, een embleem dat nog steeds niet weg te denken is, evenmin als het uit hetzelfde jaar stammende vignet van de Utrecht, de boomplanter, die de bijna driekwart eeuw gehavender doorgekomen is: enkele gortdroge lijntjes styleren hem nu. Het portret van de vestaalse maagd, dat Jan Rotgans omstreeks 1910 tekende voor de „Vesta, Maatschappij voor Levensverzekering" zal eveneens menigeen nog heugen. Voor de „Providentia", Alg. Verz. Mij. Amsterdam vervaardigde Theo Molkenboer verschillende reclameplaten, zowel in lithografie als in de voor dit doel hoogst zeldzame houtsnedetechniek. Architect H. J. M. Walenkamp ontwierp in 1926 een affiche voor „De Nederlanden van 1845" 5.

De levensverzekeringmaatschappijen adverteerden niet slechts op papier, maar waren zich bewust dat in eigentijdse vormgeving van de kantoorgebouwen eveneens een advertentiemogelijkheid lag. De groeimogelijkheden die deze bedrijven hadden, zouden te danken zijn geweest aan de kennis van het Amerikaanse management 6. Meer voor de hand liggend is de theorie van Ch. Wentink: „Het modern gerichte kunstwerk is literair, ideografisch; de kunstenaars zijn

⁴ Dick Dooijes en Pieter Brattinga, *A History of the Dutch Poster*, Amsterdam 1968. Resp. afb. 103, 102, 112 en 122.

⁵ Tjeerd Bottema, *Mijn leven*, Buitenpost 1976, 46-47; Peter Karstkarel, „De reclame door Jan Rotgans, Piet van der Hem en Jan Wijga", *Alternatyf*, novem-

ber 1976, 8; *Architectura. Nederlandse architectuur 1893-1918*, Tentoonstellingscatalogus Architectuurmuseum, Amsterdam, 6 september-16 november 1975, 61.

⁶ *Americana Nederlandse architectuur 1880-1930*, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Kröller-Müller Otterloo, 24 augustus-26 oktober 1975, 8-9.

Afb. 1. Het gebouw van „De Algemeene" dat H. P. Berlage in 1893 aan het Damrak te Amsterdam bouwde. De twee linkertraveeën werden in 1910 toegevoegd. Afgebrand 1963. (Repro. Frans Andringa).

erudieten, die dit ook willen weten. Het ligt niet aan de opdrachtverstrekende bedrijven — koopmansbeurs en levensverzekeringmaatschappijen — dat de bouwmeesters zelf en met hen de beeldhouwers, de schilders, de decorateurs tot composities werden geïnspireerd, met ideeën die de ideële grondslagen van die bedrijven duiden (merkwaardig, hoe omstreeks de eeuwwisseling idee en ideaal identiek schijnen). Zijl en Mendes, Toorop, Derkinderen en Roland Holst, alle puren uit de doelstellingen van die bedrijven de idealistische inhoud van hun scheppingen⁷. Bij Staal en Kropholler is dit erudiete uitgangspunt overduidelijk, waarover straks.

Zoals op zoveel terreinen blijkt ook op het gebied van de levensverzekeringbouw dr. H. P. Berlage weer de wegbereider en inspirator. In

⁷ Ch. Wentinck, „De Beeldhouwkunst in Nederland sedert 1800", *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, Zeist 1965 (pocket-editie), deel X, 1970.

1893 wordt aan het Damrak te Amsterdam het kantoorgebouw van „De Algemeene" (afb. 1) naar zijn ontwerp gebouwd, tien jaar later wordt het linkertravee flink uitgebreid. (Na een felle brand in de winter van 1963 gesloopt). Het betekent niet alleen een wending in de verzekeringbouw maar tevens de start van de moderne facelift van het Damrak. In 1895 volgen van Berlage twee kantoorgebouwen voor de Nederlanden van 1845, een aan het Muntplein te Amsterdam (later door Berlage zelf verbouwd en versoberd) en een aan het Kerkplein te 's-Gravenhage (in 1911 uitgebreid). In 1900 bouwt hij te Rotterdam een bijkantoor voor dezelfde maatschappij (verbrand 1940). Voor de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente bouwt hij kantoren te Soerabaja (1900) en te Leipzig.

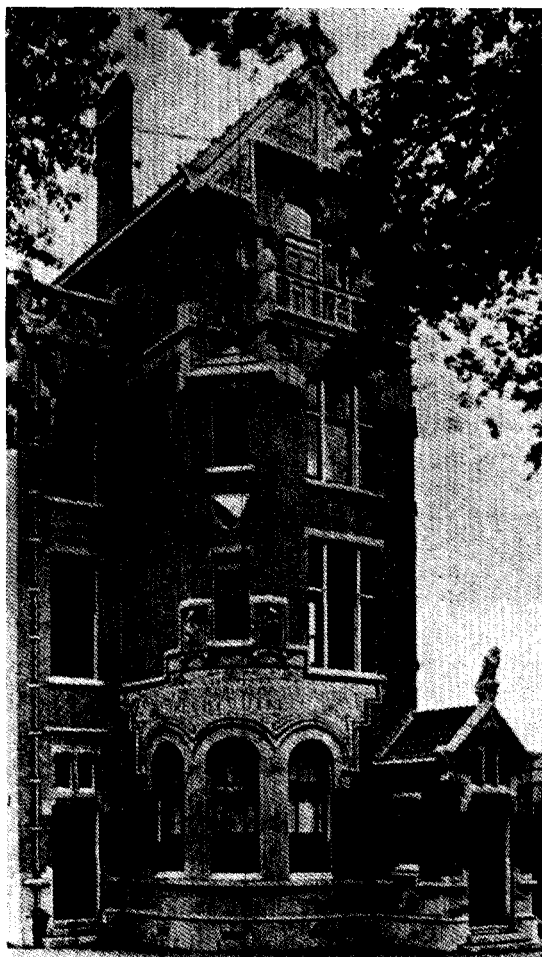
Inmiddels bouwde de Rotterdamse architect J. Verheul Dzn. in 1893 een bijkantoor voor de „Utrecht" te Rotterdam en mocht daarna het bij-

kantoor te Tilburg (afb. 2) bouwen (1898, gesloopt in 1965)⁸. Het hoofdkantoor te Utrecht ontwierp hij in 1902. Het moest in 1974, ondanks heftige protesten van vele groeperingen die zich met monumentenzorg en architectuurhistorie inlaten, wijken voor Hoog Catharijne. In Amsterdam bouwde hij samen met zijn broer het bijkantoor van de R.V.S., het z.g. Witte Huis (1902). Groeperingen die zich inzetten om sloop van dit pand te voorkomen lijken succes te hebben. De Algemene Levensverzekeringsbank op de hoek Schiekade/Hofplein te Rotterdam was ook naar ontwerp van J. Verheul gebouwd.

Een zeer merkwaardig kantoorgebouw liet de Piëtas te Utrecht zetten (1905). Architect J. A. van Straaten, die enige jaren in Amerika vertoefde zou door de daar bestudeerde architectuur beïnvloed zijn⁹. Te 's-Gravenhage ontwierp Joh. Mutters kantoorgebouwen voor de Haagse Assurantie Comp. (het zg. Lloydgebouw op de hoek van de Anna Paulownastraat) en voor de NEZAM (hoek Bezuidenhoutseweg-Oranjesingel). Later kwamen in deze plaats aan de Raamweg een groot kantoor voor De Nederlanden van 1845 naar ontwerp van H. P. Berlage (ontwerp 1921-22, uitvoering 1925-26) en een in 1930-32 door Jan Wils ontworpen kantoor voor de OLVEH (inmiddels gesloopt).

Berlage

In de verzekeringbouw is de rol van Berlage opmerkelijk. Niet slechts kantoren voor bepaalde maatschappijen heeft hij ontworpen, maar ook beleggingsbouwwerken. „De Utrecht" verwierf een groot deel van de Raadhuisstraat te Amsterdam. In 1893 ontwierp A. D. N. van Gendt met zijn zoons de rijk geornamenteerde winkelgalerij tussen Heren- en Keizersgracht en in 1897 kwamen er op de andere hoek van de Herengracht vier winkelhuizen gereed naar ontwerp van H. P. Berlage en H. Bonda¹⁰. Berlage's leerlingen Kropholler en Staal ontwierpen in opdracht voor „De Utrecht" er in 1906 het dubbele winkel-pand waar het vermaarde „Binnenhuis" (afb. 3)

Afb. 2. J. Verheul Dzn. ontwierp in 1898 het expressieve bijkantoor van de „Utrecht" te Tilburg. Gesloopt 1965. (Repro. Gemeente-archief Tilburg).

gevestigd zou worden. Deze inrichting tot meubilering en versiering der woning kreeg onlangs, vooral in de persoon van Jac. van den Bosch ruime aandacht¹¹. De oprichting van het Binnenhuis in 1900 (eerst gevestigd op het Rokin) door W. Hoeker, H. P. Berlage en Jac. van den Bosch, moeten Kropholler en Staal van nabij

⁸ E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen*, Rotterdam 1902, 879 en fig. 1047.

⁹ *Americana* (zie noot 6), 86 en afb. 158-159.

¹⁰ Lydia Lansink, „Het museumplein en de architectuur van de gebroeders Van Gendt", *Wonen TA/BK* 13 (1976), 22-28; H. P. Berlage, *bouwmeester 1856-1934*. Tentoonstellingscatalogus Haags Gemeentemuseum 30 augustus-16 november 1975, 75; Marjan Boot, „Carel Henny en zijn huis: een demonstratie van „goed wonen" rond de eeuwwisseling", *Neder-*

lands Kunsthistorisch Jaarboek 25 (1974), 91-132. Marjan Boot gaat vooral op de eerste pagina's in op de persoonlijke en zakelijke relatie van Carel Henny, directeur van „De Nederlanden van 1845" en Berlage. Een dergelijke, maar minder persoonlijke relatie heeft bestaan tussen Kropholler en Staal en de directeur van de „Utrecht", de heer Ingenegeren.

¹¹ Jac. van den Bosch en de vernieuwing van het Binnenhuis, Tentoonstellingscatalogus, De Hallen, Haarlem, 8 mei-27 juni 1976.

Afb. 3. Omdat Kropholler en Staal sinds 1903 veel bouwwerken ontwierpen voor de „Utrecht“ werd hen in 1906 de opdracht verstrekt voor het „Binnenhuis“ aan de Raadhuisstraat te Amsterdam, hoewel zij bij deze firma niet tot de vaste medewerkers behoorden.

hebben meegemaakt. Op zijn minst moeten ze erover hebben horen spreken. Waarschijnlijk hebben zij de bouwopdracht in 1906 gekregen omdat zij sinds 1903 alles voor De Utrecht bouwden; zij moeten bovendien de medewerkers-kunstenaars van het Binnenhuis gekend hebben. Zij staan echter niet vermeld bij de architecten-medewerkers van het Binnenhuis (K. P. C. de Bazel, Jos. Th. Cuypers, W. Kromhout, J. L. M. Lauweriks, H. W. Mol, J. Stuyt, H. Walenkamp). Mogelijk hebben zij wel meegewerkt aan het uitwerken van de plannen van H. P. Berlage voor een landhuis villa Parkwijk in de Van Eeghenstraat te Amsterdam (1900) voor dr. L. Simons. Deze werd directeur van het Binnenhuis toen Hoeker eind 1902 uit de directie stapte en hij staat bekend als een van de meest radicale verdedigers van de ideeën van Berlage¹².

¹² L. Gans, *Nieuwe kunst*, Utrecht 1966, 14.

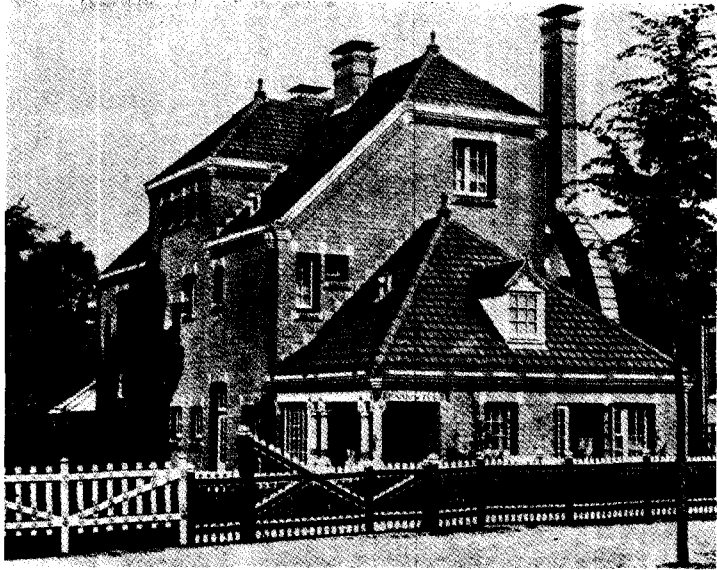
¹³ H. P. Berlage, *bouwmeester 1856-1934*, aangehaalde tentoonstellingscatalogus, 37, afb. 83. J. E. van der Pek, „Naar aanleiding van Park Wijck, *Onze*

Parkwijk

De woning die omstreeks de oprichting van het Binnenhuis op het bureau Berlage planklaar gemaakt werd verdient in verband met de stijlovereenkomst met het pand Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden enige aandacht. Villa „Parkwijk“ (afb. 4) is inmiddels gesloopt: „Simons was oprichter en directeur van de Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, de latere Wereldbibliotheek; de boekverzorging en -versiering geschiedde veelal door medewerkers van het Binnenhuis. De omwonenden konden het niet waarderen, dat het huis-met-het-handvat, ook wel de theepot genaamd, met de keuken naar de straat lag. Simons verhuisde in 1913 naar Den Haag, het huis werd gedemonteerd en ontdaan van zijn karakteristieke eigenschappen, in De Bildt herbouwd“ (inmiddels gesloopt)¹³.

In 1913 ontwerpt Berlage een huis voor zijn

Kunst (1903), 168: Hij noemt P. J. H. Cuypers het stimulerend voorbeeld voor Berlage. Marjan Boot plaatst deze opmerking op p. 93-94 van het aangehaalde artikel in een breder kader.

Afb. 4. Villa Parkwijk, zoals het in 1900 naar ontwerp van Berlage in de Van Eeghenstraat te Amsterdam werd gerealiseerd. Gesloopt. (Repro. Frans Andringa).

eigen gezin aan de Violenweg in Scheveningen, wederom met een keuken aan de straatzijde¹⁴. De vormgeving is, op de eigenaardige schoorsteen na, overeenkomstig. Het huis, dat Berlage in 1913 te 's-Gravenhage voor dr. L. Simons bouwt is met het platte dak en de gebogen gevellijnen geheel afwijkend van de genoemde huizen en overigens helemaal merkwaardig in Berlage's oeuvre¹⁵.

Op het type „Parkwijk" gaan de meeste huizen van Berlage terug. Ondanks de geringe waardering van de omwonenden bleef „Parkwijk" in het buitenland niet onbekend. In een Duits overzicht van de moderne villa's is het het enige Nederlandse werk¹⁶. „Da es vor einem Parke liegt, wurden Küche and Waschküche in einem eingeschossigen Anbau an die Strasse gelegt. Auch ein kleines Sprechzimmer liegt gleich vorn am Eingange. Um eine Diele sind dann im Erdgeschoss Salon, Herren- und Speisezimmer, im Obergeschoss 4 Schlafzimmer und 2 Bäder gruppiert. Praktisch ist die lage der Küche zum Eingang, zum Speisezimmer und zur Kellertrappe. Das Haus ist in gefugtem Rohbau (kein Verblender) errichtet und mit Ziegeln gedekt. Alles äussere Holzwerk und die Dachrinnen sind Weiss gestrichen und mit Ornamenten in

Grün und Rot geschmückt. [...] Bemerkenswert ist die Konstruktive Durchbildung und deren Benutzung zu dekorativen Zwecken".

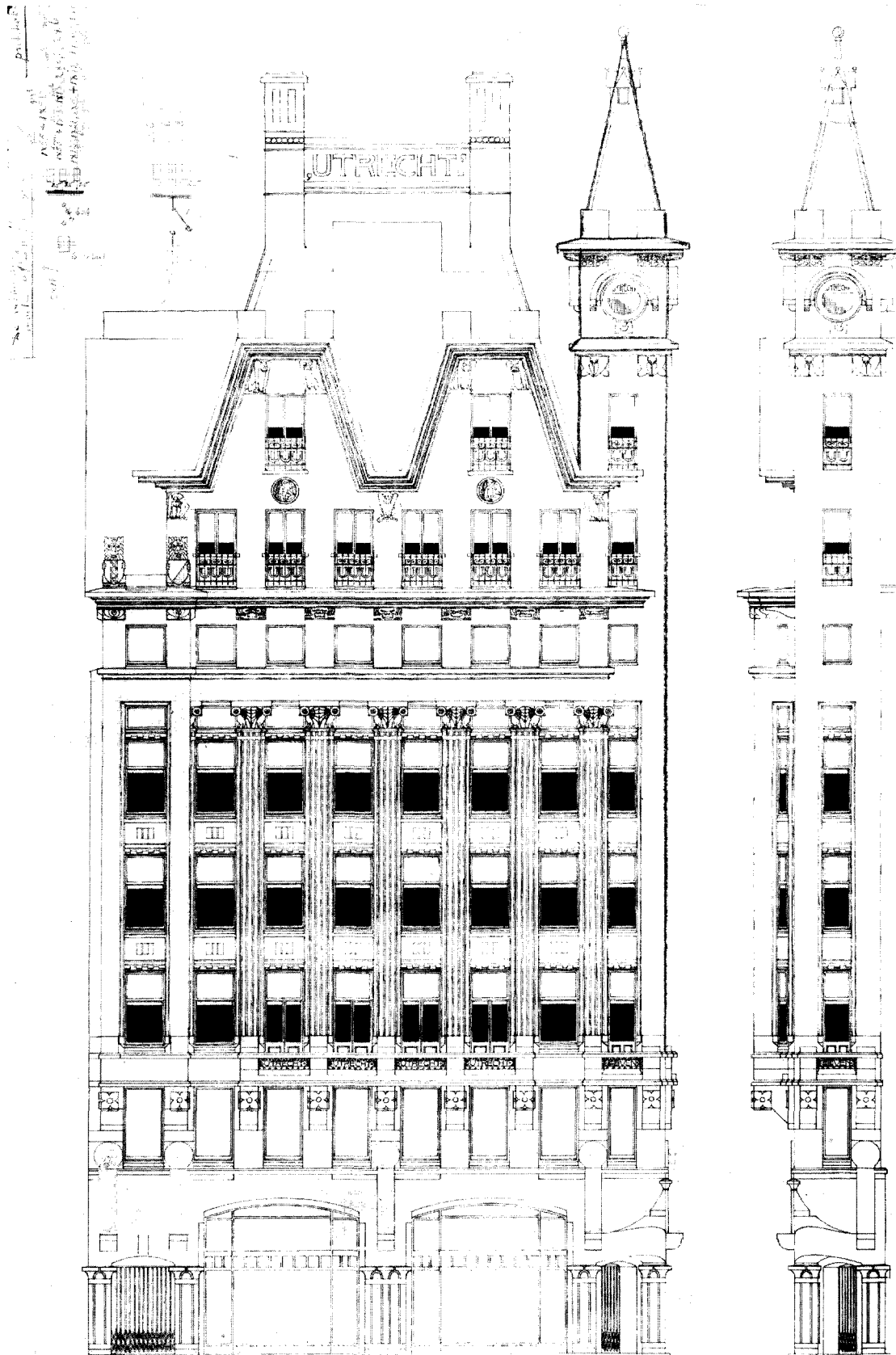
Parkwijk was opgetrokken in drie bouwlagen en de verspringende dakpartijen waren gedekt met de arcerende decoratieve „tuile de Nord"-pan, op de hoeken geaccentueerd door pironnen. Aan de voorzijde strekte zich over bijna de gehele breedte het keukengedeelte uit waarboven het tentdak doorbroken werd door een met pannen gedekte kapel met zadeldak. Links in dit keukengedeelte was een door geornamenteerde zuilen gedragen veranda ingebouwd. Aan dezelfde zijde zat de ingangspartij die geen bijzondere aandacht had gekregen. Het trappenhuis dat volgde was op te merken door de verspringende raampjes en had een ruimtelijk accent gekregen door het een halve etage verder doorlopen van de muren, terwijl het een eigen tentdak ontving. Het woongedeelte had een schilddak met wolfsenden gekregen. Onder de vele schoorstenen die alle bij de randen uitkragingen kenden en door een kap gedekt waren, viel vooral die van de keuken op die als een luchtboog van keuken naar de muur van het woongedeelte werd geleid. („De Theepot"-naamgever). Uitkragingen bestaande uit twee strekkenlagen en

¹⁴ Ibidem, 41, afb. 102.

¹⁵ J. H. W. Leliman en K. Sluyterman, *Het Moderne Landhuis in Nederland*, 's-Gravenhage, 1916, 2-3 (met interieurfoto's); H. P. Berlage, *bouwmeester 1856-1934*, aangehaalde tentoonstellingscatalogus, 41,

afb. 101; J. H. W. Leliman, *Het Stadswoonhuis in Nederland*, 98.

¹⁶ Erich Haenel und Heinrich Tscharmann, *Das Einzelwohnhaus der Neuzeit*, Leipzig 1913², 110-111.

Afb. 5. Gevels van het winkel-kantoorpand, die Kropholler en Staal in 1905 voor de „Utrecht” aan het Damrak 28-30 te Amsterdam tekenden. (Repro. N.D.B.).

Afb. 6. De „Utrecht“ aan het Damrak te Amsterdam. (Foto Rienk Terpstra 1976).

een koppenlaag droegen ook de boeiboorden die, witgeschilderd, rode en groene geometrische ornamenten bezaten. Speksteenstukken en brokken natuursteen waren, zoals van Berlage te verwachten was, slechts op constructief verantwoorde plaatsen aangebracht. Zeker bepalend voor het „gezicht“ van het gebouw waren de ramen die al gelang naar de grootte door meer of minder roeden verdeeld waren in even grote venstertjes.

Ook in andere stads- en landhuizen te Groningen, Amsterdam, 's-Gravenhage en Baarn houdt Berlage vast aan de in Parkwijk gerealiseerde vormprincipes¹⁷. In grote lijnen en zelfs tot in details zullen Kropholler en Staal deze toepassen in hun vroegst ontworpen kantoor(!) aan de Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden.

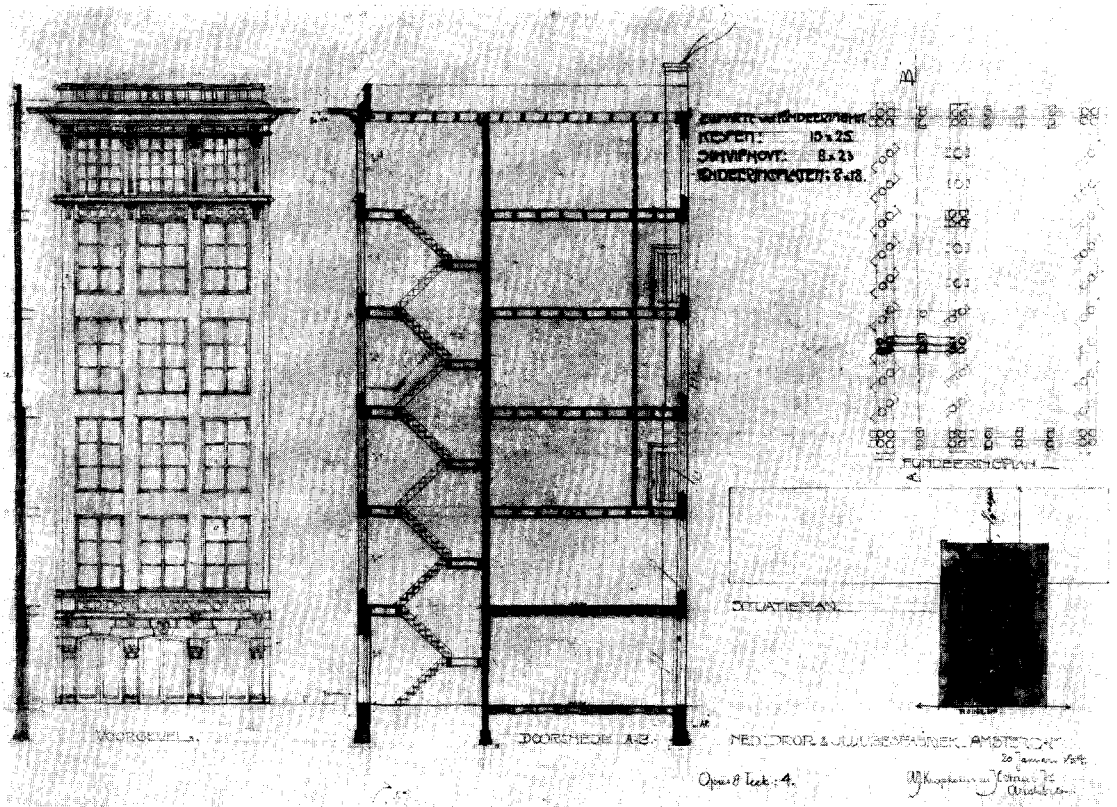
Kropholler en Staal voor de „Utrecht“

Het agressief-zakelijk optreden van het jonge architectenbureau heeft er waarschijnlijk voor ge-

zorgd dat het de bouwkundige opdrachten van de „Utrecht“ mocht gaan overnemen van J. Verheul. Deze was mogelijk via een opdracht te Rotterdam (1897) ook aan die te Tilburg, Amsterdam en Utrecht (resp. 1898, 1901 en 1902) gekomen. In 1903 mochten Kropholler en Staal hun krachten beproeven aan een bijkantoor te Leeuwarden. Zolang het tekentafelwerk was moet het plezierig geweest zijn, tijdens de bouw heeft het kantoor de twee tot wanhoop gedreven. Toch volgden opdrachten voor een bijkantoor met magazijnbouw te Amsterdam (1905 en 1907), een archiefgebouw te Utrecht (1908) en een bijkantoor te Utrecht (1906).

Een doorslag van een ongedateerd telegram dat blijkens de volgorde in het eerste Copyboek van het bureau (Copyboek, vel 289) van begin december 1903 moet zijn, vermeldt voor het eerst het advies tot aankoop van de panden Damrak 28-30 te Amsterdam. Het werk te Leeuwarden bevond zich juist in een kritiek stadium: er waren reeds twee maanden na de overeengekomen opleveringsdatum verstreken en de aannemer

¹⁷ Leliman, *op. cit.*, 49, 97, 98, 147; Leliman en Sluyterman, *op. cit.*, 99.

Afb. 7. Het ontwerp van de niet uitgevoerde Nederlandse Drop- en Jujubesfabriek door Kropholler en Staal, 1904. (Repro. N.D.B.).

toonde zich bijzonder onwillig. Toch komen vervolgens berichten over koop en nieuwbouw te Amsterdam steeds frequenter voor in de copyboeken. Aan gebrek aan vertrouwen schijnen Kropholler en Staal niet geleden te hebben. In een lange brief d.d. 22 januari 1904 aan de „Utrecht“ waarin de vertraging van de bouw te Leeuwarden wordt verantwoord en waarin voorstellen gedaan worden over het „mobilair“, wordt tevens gemeld dat de aanvaarding van de Damrakpanden binnen korte tijd kan geschieden. De brief eindigt met „Wij maken van deze gelegenheid gebruik, om U onzen dank te betuigen voor den schoonen opdracht tot het ontwerpen en uitvoeren van het Damrak gebouw“. (Copyboek, vel 319-322). Op 30 januari d.a.v. schrijven zij reeds dat de tekeningen (afb. 5) en het perspectief op 1 maart klaar zullen zijn en

dat, om moeilijkheden als in Leeuwarden te voorkomen, een tot in details uitgewerkt bestek op 1 april gereed zal zijn. Het bestek en de tekeningen geven latere dateringen¹⁸. Het voor toenmalige begrippen kolossale gebouw zou elf vloeren tellen, doch de ontworpen hoogte, 24 meter, mocht niet bereikt worden. Het gemeentebestuur stond maximaal 21 meter toe. Bij een eigentijdse commentator is het niet de hoogte die opvalt: „Het gebouw der Levensverzekerings Mij. „Utrecht“, Damrak 28, 29 en 30 is blijkbaar zeer onder de invloed der Renaissancestijl ontstaan, hoewel een streven om zich daarvan los te maken duidelijk kenbaar is, voornamelijk in den onderbouw met de beelden, en het trappenhuis interieur, terwijl ook de keuze van het soort beeldhouwwerk daarop wijst“¹⁹. Onlangs werd opgemerkt dat Purcell, leerling van de baanbre-

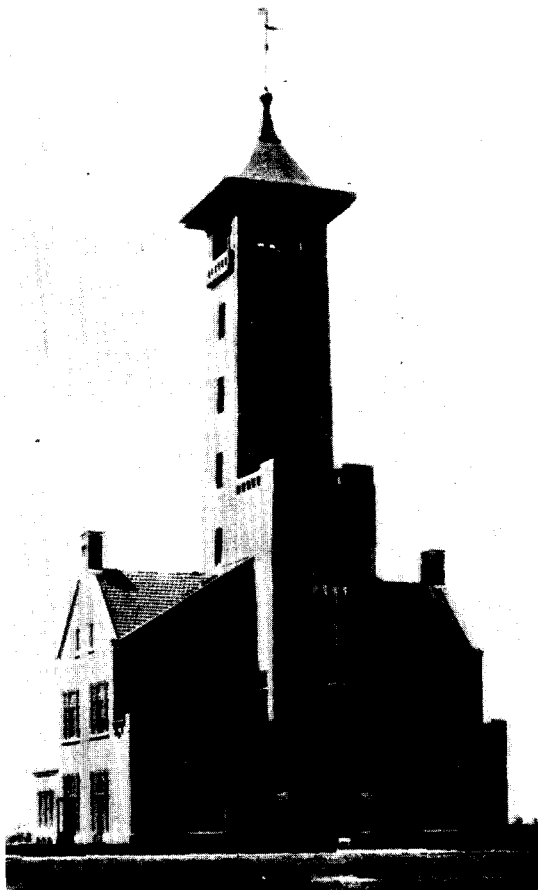
¹⁸ Het bestek is van augustus 1905 (J. F. Staal-archief doos 14), de tekeningen dateren tussen april 1904 en 27 januari 1906 (Staal-archief map 18).

¹⁹ *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 1908, 6.

ker in Amerika, Sullivan, tijdens een bezoek in Nederland (1906) speciaal het gebouw van de „Utrecht" aan het Damrak had bewonderd. Purcell haalde deze herinnering in 1955 op en hij meende dat Berlage te veel nadruk legde op de geslotenheid van muren in baksteen, terwijl het staal-skelet het de ontwerper toen al mogelijk maakte om tot openheid te komen²⁰ (afb. 6).

Tom van Leeuwen merkte op dat de hoogte van het gebouw het nog niet gewild-Amerikaans maakte, zoals een eigentijds commentaar in het tijdschrift *Architectura* typeerde. De classicistische ordening weerspreekt het stapelen en bovendien is „het enige document dat aan de Amerikaanse architectuur herinnert een afbeelding van een New Yorkse wolkenkrabber in twee verschillende fasen van voltooiing"²¹. Verzuimd is te vermelden dat de op het krantenknipsel (in het J. F. Staal-archief) afgebeelde wolkenkrabber, Broadway Chambers (1899-1900) zeer direct is overgenomen in een, niet gerealiseerd, ontwerp voor een Drop- en Jujubesfabriek voor de firma B. J. Jansen & Co (afb. 7). Het project kreeg de signatuur „opus 8" mee en de stukken dateren tussen 20 januari en 1 maart 1904. (J. F. Staal-archief, koker 7). In de periode waarin de eerste plannen gemaakt werden voor het Utrecht-gebouw aan het Damrak werden de tekeningen van dit „Amerikaanse" gebouw vervaardigd. Opmerkelijk is dat deze „American-dream" vervaagde en in de loop der jaren het bureau steeds meer Berlagiaans ging ontwerpen.

Reeds in 1905, het bestek was 1 augustus opgemaakt, werd aan het Damrak nrs. 26-27 een magazijngebouw voor de „Utrecht" ontworpen dat weliswaar een sterk verticale geleiding toont, maar waarbij de in wit Italiaans graniet uitgevoerde topgevel niets Amerikaans meer bezit. In dezelfde periode ontstonden de plannen voor een houtvesterswoning met brandtoren op de ontginning van het landgoed „De Utrecht" gelegen onder Hilvarenbeek, Lage en Hoge Mierde en Arendonck (afb. 8) (bestek van 8 juli 1905)²². De bouw van „Het Binnenhuis" in de Raadhuisstraat te Amsterdam werd reeds genoemd. Het bestek van mei 1906 vermeldt de „Utrecht" als opdrachtgever van het dubbel winkelhuis met magazijn en bovenwoning. Merkwaardig, omdat Het Binnenhuis zoveel „eigen"

Afb. 8. Voor de „Utrecht" ontwierpen Kropholler en Staal in 1905 het gebouw van de houtvesterij met brandtoren en boswachterswoning te Hilvarenbeek. (Repro. N.D.B.).

interieurontwerpers had aangetrokken, is dat Kropholler en Staal voor dit pand ook ontwerpen maakten voor een spiegel en een elektrische lamp (J. F. Staal-archief, mappen 5 en 23). Het de laatste tijd veel besproken archiefgebouw (afb. 9) ontwierp het architectenteam in mei 1908 naast het hoofdkantoor dat J. Verheul in 1902 voor deze maatschappij aan de Leidsestraat te Utrecht liet oprichten. Deze gebouwen stonden in economische zin op te kostbare grond en werden gesloopt in 1974, onder protest²³. Voor de

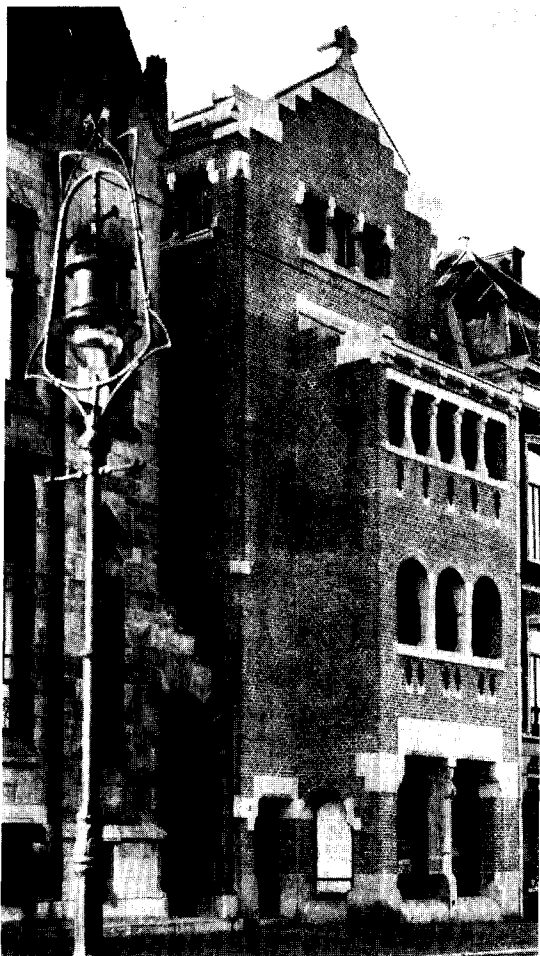
²⁰ Leonard K. Eaton in het Woord vooraf in *Americana* (zie noot 6), 3.

²¹ *Americana* (zie noot 6), 86.

²² Damrak 26-27 in het J. F. Staal-archief, koker 5.

Houtvesterij in het J. F. Staal-archief map 23, koker 1 en (verdwaald) een foto in map 8.

²³ Bestek en tekeningen in het J. F. Staal-archief doos 14 en map 32 : 2. Protesten in *Heemschut* (1974),

Afb. 9. Het archiefgebouw van de „Utrecht“ aan de Leidsestraatweg te Utrecht, ontworpen door Kropholler en Staal in 1905. Opname van vlak na de oplevering. (Repro. Gemeente-archief Utrecht).

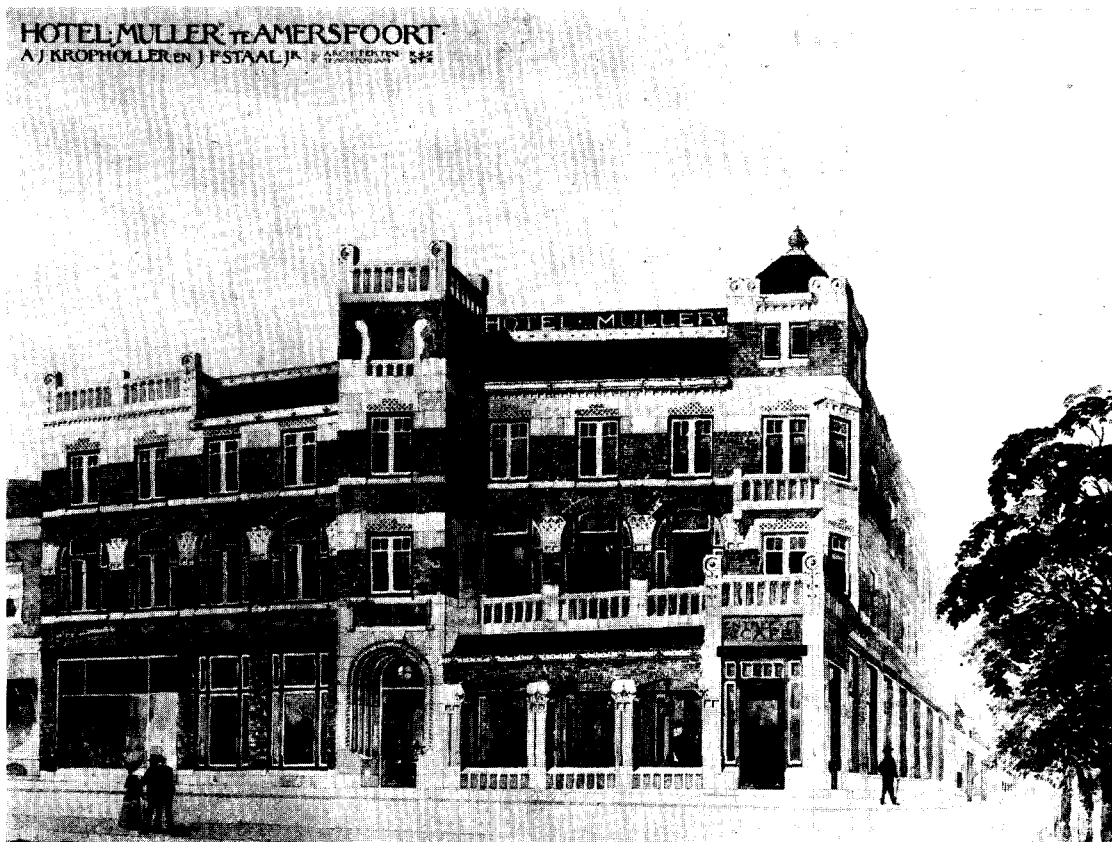
„Utrecht“ ontwierpen de twee bovendien (in 1906) een bijkantoor in de Choorstraat te Utrecht (afb. 10), een pand, inmiddels door de maatschappij verlaten, dat wat het exterieur betreft er nog goed uitziet, en een winkelpand te Haarlem²⁴.

38-39 (nog hoopvol) en *Wonen TA/BK* 21 (1973), 16-20 (vooral de bestuurlijke onverkwikkelijkheden). De nagedachtenis aan de Utrecht-panden aan de Leidsestraatweg zal binnen niet al te lange tijd eer aangedaan worden door de publikatie van een boekje waarin Juliette Roding de gebouwen plaatst temidden van de verzekerings- en architectuurhistorie (de „Belgische stijl“, *Nieuwe Kunst en Berlagiaanse constructieve vormgeving*).

Afb. 10. Het bijkantoor van de „Utrecht“ in de Choorstraat te Utrecht, Kropholler en Staal 1906. (Foto Rienk Terpstra 1976).

²⁴ In J. F. Staal-archief resp. map 32:1 en map 5. In Gemeente-archief Utrecht van pand Choorstraat verbouwingstekeningen d.d. 11 april 1906.

Afb. 11. Het ontwerp van het niet uitgevoerde Hotel Muller (Kropholler en Staal 1903), dat op de Varkensmarkt te Amersfoort gedacht was. (Repro. N.D.B.).

Andere werken van het bureau

Hoewel de opdrachten van de „Utrecht“ de architecten flink werk gegeven moeten hebben (gemiddeld één per jaar) ontvingen zij ook andere interessante opdrachten. Naast de voor de architectuurgeschiedenis interessante stroomversnelling die de verzekeringbouw te zien gaf, toonde rond de eeuwwisseling ook de hotelbouw interessante ontwikkelingen²⁵. Ook in deze branche waren Staal en Kropholler er vroeg bij. In mei 1903 waren de plannen voor hotel Muller aan de Varkensmarkt te Amersfoort (afb. 11) bestekklaar.

Uit een brief van 6 augustus d.a.v. blijkt dat de zaak niet doorgaat, omdat de opdrachtgever geen geld heeft. Correspondentie van voor en na die datum betreffen voor een groot deel deze kwestie en ook nog veel later blijkt uit de brieven dat zij dit ontwerp gebruikten als een meesterproef bij aanbevelingen²⁶. Kort hierop, het bestek is van maart 1905, mogen de twee een nog groter hotel ontwerpen op de hoek van de Paleisstraat en de Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam. Dit Palais Royal (afb. 12), zeven etages tellend, werd binnen een half jaar opgetrokken

²⁵ Hier betreft de opleving van deze branche eveneens zowel de architectuur als de reclame. Dooijes/Brattinga, *a.w.* afb. 73, 76, 91, 95, 99, 110, 139, 156, 169, 173, 174 met (vreemdelingen)verkeersaffiches van Berlage, Willem van Konijnenburg, Jan Toorop, Chris Lebeau, J. N. C. Collette, Bart van der Leek, Willy Sluiter en M. Wilmink; Cees Broos, „Affiches“ *Museumjournaal* 20/3 juni 1975 geeft dergelijke reclame-

platen van M. de Klerk, C. Schaaf, C. Claussen en L. C. Kalff. De in noot 5 genoemde kunstenaars Piet van der Hem en Jan Wijga vervaardigen aanplakbiljetten voor resp. cruises naar West Indië en voor de K.L.M. en de K.N.I.L.M.

²⁶ Bestek in J. F. Staal-archief, doos 14. De brief in het Copyboek I, vel 202.

Afb. 12. Palais Royal dat van 1905 tot c. 1925 aan de Paleisstraat in Amsterdam stond. Kropholler en Staal. (Repro. N.D.B.).

in een Amerikaans aandoende bouwwijze²⁷, die ook al het hotel te Amersfoort kenmerkte. Overeenkomsten zijn te vinden met de Tribune Building en de Western Union Building, beide in 1875 te New York gebouwd en de Women's Temple dat tussen 1890 en 1892 te Chicago gerealiseerd werd. Alle bouwwerken bezitten een parterre bestaand uit wijde boogramen, daarboven een stapeling van veel etages en een afronding met een stijl opgaand dak met kapellen en een of meer torentjes. De hoekpartij met een

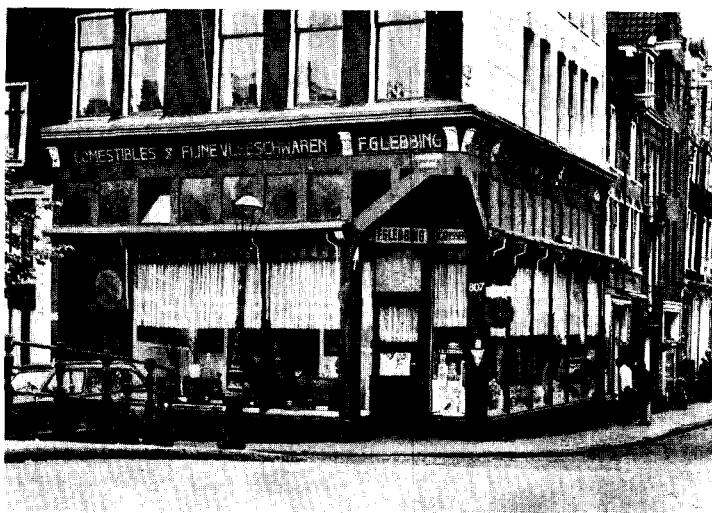
door forse kapellen gesteunde ronde toren is overigens minder expressief uitgevoerd, dan de architecten aanvankelijk ontworpen hadden. Palais Royal bezat dezelfde grote lijnen met een decoratief accent van parterre en eerste etage zoals ook toegepast bij de „Utrecht” aan het Damrak²⁸. Het hotel werd omstreeks 1925 gesloopt om plaats te maken voor het consequent zakelijke, maar toch zeer doordse geldkantoor dat J. Crouwel ontwierp.

In de eerste jaren van de samenwerking werd

²⁷ H. J. F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse bouwkunst 1815-1940*, 145, afb. op p. 146 (het hotel zoals het slechts 20 jaar bestond). In het J. F. Staal-archief doos 14: bestekken van bouw hotelgebouw, lift, centrale verwarming en warmwaterinstallatie, meube-

len. In map 5 een potloodtekening van een klok voor Palais Royal en in map 9 nr. 12 detailtekeningen.

²⁸ De gegeven Amerikaanse voorbeelden zijn afgebeeld in *Americana* (zie noot 6), resp. afb. 102, 103 en 139.

Afb. 13. In 1904 verbouwd door Kropholler en Staal de comestibleszaak van Lebbing op de hoek Prinsengracht-Nieuwe Spiegelstraat te Amsterdam. (Foto Rienk Terpstra 1976).

naast de al genoemde werken een verbouwing uitgevoerd van het pand Prinsengracht 482²⁹. In dezelfde maand (mei 1904) wordt een verbouw even verder aan de Prinsengracht aanbesteed: die voor de Fa. F. G. Lebbing (afb. 13). De panden Prinsengracht 805 en 807 en het pand Nieuwe Spiegelstraat 76 worden tot één winkel ingericht. Een eigentijds verslag meldt: „Onder bekwame leiding der bekende architecten Kropholler en Staal, werd aanstonds met deze verbouwing een aanvang gemaakt, welke in mei van dit jaar tot stand kwam, zodat de firma reeds in diezelfde maand haar magazijn kon heropenen. Met hare, door de firma Van Rossum & Zonen te Hilversum uitgevoerde smaakvolle betimmeringen in eikenhout en satijn notenhout, haar zeven groote spiegelruiten, haar frissche vroolijke kleuren, haar inwendige bedrijvigheid en haar elegant interieur, maakt deze onderneming geheel den indruk van een „first-class” inrichting, zooals wij hier te lande nog nimmer aantreffen”³⁰. Nu zal men een dergelijk charmant winkelgebouw in Nederland nauwelijks meer aantreffen. Hoewel het aanbod in producten met de tijd is meegegaan, ademt het interieur, dat slechts in enkele details gewijzigd is, nog geheel de sfeer van de „Comestibles, Fijne Vleeschwaren, Wijnen en Koloniale Waren”.

²⁹ Van dit voor de heer A. H. Drugham uitgevoerde werk zijn in het J. F. Staal-archief in doos 14 het bestek en in map 26 nr. 5 tekeningen aanwezig.

³⁰ Dit knipsel over de firma uit een onbekend geïllustreerd week- of maandblad bevindt zich in de knipselverzameling in het J. F. Staal-archief. Stukken betreffende de verbouw in dit archief doos 14 (bestek).

Voor A. W. Schot en J. M. W. Dekker ontwerpen Staal en Kropholler omstreeks 1905 een pakhuis aan de Nieuwezijds Voorburgwal op de nrs. 7, 9 en 9a. Van een verbouw van een winkel Nieuwezijds Voorburgwal 334, hoek Spuistraat 287 dateert het bestek van 10 maart 1906. Het ontwerpen van een magazijngebouw aan de Weteringschans 83 te Amsterdam betekende in mei 1906 (J. F. Staal-archief map 21) een eerste opdracht voor de fa. C. Kettner. Dit magazijn werd in 1927 intern door Marg. Staal-Kropholler verbouwd. Het grote winkelpand voor de piano- en orgelhandel C. Kettner ontstond in 1906 aan de Heiligeweg 21–25. Dat concurrentieoverwegingen deze moderne face-lift noodzakelijk maakte is waarschijnlijk, daar een andere grote pianohandel, de firma Breebaart, in 1899 reeds een moderne winkel door Roelof Kuipers had laten bouwen³¹. Deze architect die „Breebaart” nog in Nieuwe Kunst-trant schiep, werd later sterk beïnvloed door Berlage. Het winkelpand van C. Kettner is een van de meest Berlagiaanse producten van Kropholler en Staal, hoewel de witte verblendsteen waaruit het is opgetrokken dit weer tegensprekt. In juni 1908 wordt een pakhuis voor de firma Kettner in de Handboogstraat 9 ontworpen³².

Omstreeks 1906–1907 ontvingen Kropholler

map 5 (tekeningen, met tevens een opmetingstekening van de oude situatie) en map 9, nr. 9 (tekeningen).

³¹ Peter Karstkarel en Rienk Terpstra, „De gebroeders Kuipers, architectuur in een overgangstijd”, *Wonen TA/BK* (1976–2), 5–15.

³² Van Heiligeweg 21–25 is in het J. F. Staal-archief aanwezig het bestek in doos 14 (hierin ook bestek

en Staal de opdracht om in de Kerkstraat (nrs. 58 en 60) een kantoorgebouw te ontwerpen voor Elias P. van Bommel, boekbinder. Bekend als een der goede binders in de stad Amsterdam, werden veel ontwerpen van vernieuwingskunstenaars bij deze firma uitgevoerd. In 1897 ontwierp Theo Molkenboer een reclameprent in houtsnede voor deze firma³³ waarop het bedrijf, ook na de bouw van het nieuwe kantoorpand, geadresseerd bleef op Kerkstraat 53. Als advertentie is de prent regelmatig aan te treffen in Ed Cuypers' tijdschrift *Het huis Oud en Nieuw* en later in vrijwel elke aflevering van het tijdschrift *Wendingen*. Het merkwaardige dubbelband, streng van vorm en van baksteen, versierd slechts met de naam van het bedrijf in een tegelfries, valt vooral op omdat het rechter travee op de parterre lancetvormige ramen heeft en een forse deur met kolossale hengsels³⁴.

Aan de Plantage-Lepellaan wordt juni 1907 een begin gemaakt met de bouw van een stal en koetshuis, voor het pand Westeinde 7 ontwerpen Kropholler en Staal het smeedwerk o.a. lampen; mogelijk is de architectuur van het pand ook van hen. Hetzelfde geldt voor Willemsparkweg 114 waarvan in de archieven slechts de detailtekeningen van het meubilair zijn terug te vinden³⁵. De laatste projecten dateren van half januari 1908. Gunstig was het eigentijdse oordeel over de bouw van een winkel- en kantoorpand Damrak 98 voor de firma Jac. Bos, in effecten: „Dit gebouw ontworpen door de architecten Kropholler en Staal, en uitgevoerd door de aannemers Keultjes en Molenaar, past zich aan bij den stijl van het beursgebouw en werkt er zodoende toe mee, dat het Damrak langzamerhand tot een fraai geheel wordt” en „Ook inwendig is het gebouw keurig ingericht, wat wel geen nader betoog behoeft, wanneer we zeggen, dat de firma Bos die inrichting heeft opgedragen aan het „Binnenhuis”³⁶. Opmerkelijk aan dit kantoorpand zijn vooral de op de drie etages boven el-

kaar aangebrachte loggia's waarboven de lijst van de topgevel verspringt. Een loggia was reeds in 1906 toegepast in het Kettnerpand aan de Heiligeweg te Amsterdam en zou in 1908 op een minder constructief logische, maar niettemin zeer expressieve wijze, worden aangewend bij het archiefgebouw van de „Utrecht” aan de Leidsestraatweg te Utrecht (1908). De complimenten voor het keurige kantoor vermelden niet dat er een koopmanshuis uit het midden van de 17de eeuw van de bekende architect Philip Vingboons (1608–1675) voor gesloopt moest worden; in het *Bouwkundig Weekblad* verscheen een korte beschrijving van het gesloopte monument en het nieuwe kantoor³⁷. Wattjes en De Roy van Zuydewijn vermelden dat de architectuur van J. A. Kropholler is en dat het pand uit 1909 dateert. Volgens de archivalia is het winkel- en kantoorpand in opdracht van Eduard de Beaumont in 1908 naar ontwerp van Kropholler en Staal gebouwd³⁸. Merkwaardig is wel dat Kropholler (alleen) in dezelfde tijd het ontwerp levert van de toren met voorgevel van de kloosterkapel van de Redemptoristinnen te Velp (N.B.). Het archief van A. J. Kropholler is verloren gegaan, maar stukken van deze opdracht zijn, waarschijnlijk omdat deze nog tijdens de samenwerking van Staal en Kropholler ontstaan zijn, in het Staal-archief bewaard gebleven (doos 14 bestek d.d. febr. 1908 en map 94 nr. 25).

Omstreeks 1908 moeten eveneens de plannen voor Prins Hendrikkade 116 ontstaan zijn, en april 1909 werd een zeer sober atelier voor Jan Toorop in de Barbarossastraat te Nijmegen gebouwd. Een van januari 1910 daterend ontwerp voor een kantoorpand Kerkstraat 257 is het laatste aan te wijzen werk van het architectentweetal³⁹. In de periode van samenwerking die van oktober 1902 tot en met januari 1910 geduurd heeft, ontstonden bovendien nog plannen voor Amstelstraat 43–45, een belastingkantoor in de Franselaan, bebouwing in de Laanstraat en een

Handboogstraat 9) en tekeningen in map 21 nr. 3 (waarin ook stukken betreffende de winkels die Staal, alleen, in 1921 en 1922 ontwierp voor Kettner te Utrecht (Choorstraat) en Hilversum). Bovendien zit er in map 5 een ontwerp voor een hanglamp voor de Heiligeweg.

³³ Dooijes/Brattinga, *a.w.*, 25, afb. 35 en 83.

³⁴ In het J. F. Staal-archief is slechts het ontwerp van de deurhengsels terug te vinden, map 5.

³⁵ Van de drie genoemde werken bevinden zich de stukken in het J. F. Staal-archief map 5. In koker 6 nr. 3 zouden ook nog stukken betreffende het huis aan

de Willemsparkweg moeten zitten, maar deze zijn mogelijk verdwaald.

³⁶ Bericht in „De Wereldkroniek”. Knipselverzameling J. F. Staal-archief.

³⁷ *Bouwkundig Weekblad*, XXXVIII (1908), 803–804.

³⁸ J. G. Wattjes, *Amsterdams bouwkunst en stadschoon 1306–1942*, Amsterdam 1943, 292; De Roy van Zuydewijn, *a.w.*, 142; J. F. Staal-archief: doos 14 (bestek d.d. febr. 1908) en map 94 nr. 25.

³⁹ J. F. Staal-archief: resp. map 26 nr. 4; doos 14 (bestek) en koker 6 nr. 2; map 5 en koker 4.

fabriek en woonhuis in de Weesperstraat 40. De biografiën die in verschillende tijdschriften over J. F. Staal en A. J. Kropholler verschenen zijn besteden in de meeste gevallen weinig aandacht aan de samenwerkingsperiode; over leven en werk vanaf het moment dat zij ieder hun weg gingen is al vaak aandacht besteed⁴⁰. In de gevallen dat het wel noodzakelijk geacht wordt iets te melden over het bureau Kropholler en Staal worden meestal het kantoorpand voor de „Utrecht” aan het Damrak in Amsterdam en het archiefgebouw van die maatschappij in de Leidsestraat te Utrecht en een enkele keer Palais Royal genoemd. In de artikelen is er een negatieve constante: in geen enkel geval wordt melding gemaakt van het vroege en boeiende bijkantoor voor de „Utrecht” te Leeuwarden.

*Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden*⁴²

Verskillende redenen kunnen er geweest zijn dat de piepjonge architecten Kropholler en Staal de opdracht tot het ontwerpen van een kantoorgebouw voor de Noordelijke provincies van de Levensverzekering Maatschappij „Utrecht” kregen. J. Verheul had via opdrachten te Rotterdam en Tilburg zelfs het hoofdkantoor te Utrecht voor deze maatschappij mogen ontwerpen en het blijft raadselachtig waarom een jaar later (1903) niet weer deze architect aan het werk toog. Of Verheul het zelf af liet weten en daarop de agressieve acquisitie van het jonge bureau de doorslag gaf, uit de archieven en biografiën wordt dit niet duidelijk. Zoals uit niets steun van Berlage blijkt, zo komt ook bij deze opdracht geen aanbeveling van de meester boven water. Het kantoorpand kan men echter zeker wel zien als een hommage aan Berlage. Zoals reeds op verschillende plaatsen de positieve kritiek in kantoor- en winkelbouw van andere bouwmeesters op Berlage's Beurs aangetoond is, zo kan alle architectuur van rond de eeuwwisseling in dit perspectief worden onderzocht. Positief op Ber-

lage's woningbouw reageerden Kropholler en Staal: in grote lijnen en in details zijn er in hun ontwerp van het kantoorpand Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden grote overeenkomsten met villa Parkwijk. De rijke ornamentering van het kantoor is in wezen on-Berlagiaans, maar voor de architecten gold dat het kantoor tevens één groot embleem voor het verzekeringswezen moest zijn.

Geschiedenis van de bouw

In de correspondentie van de architecten is er voor het eerst sprake van plannen te Leeuwarden in een brief die zij 7 maart 1903 richten aan de heer Jansen, inspecteur van de L.V. Mij. Utrecht, Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden (Copyboek I, vel 71). Zij melden hem dat zij naar Leeuwarden zullen komen om het bouwterrein te verkennen. De voorbereidingen moeten al eerder getroffen zijn daar op 16 februari reeds een kadasterkaartje was aangevraagd (Staalarchief, map 6). Op 4 april 1903 melden zij aan de directie van de Utrecht (Copyboek I, vel 90) dat de voorbereiding aan tekeningen (afb. 14 en 15) en bestek aangevangen is. Vier dagen erna verzoeken zij inspecteur Jansen een (Leeuwarder) plaatselijk bureau opdracht te geven om alles nog eens op de milimeter nauwkeurig op te meten, daar er gegevens niet kloppen (Copyboek I, vel 93). Zij stellen 17 april de „Utrecht” de aanbestedingsadvertentie voor en willen de aanbesteding houden op 29 april 1903; 23 april melden zij de totale begroting, fl. 11.293,50, met de aantekening dat het usance is dat de architecten 5,5% van de aannemingssom ontvangen en dat dit bedrag geraamd is exclusief decoratief werk zoals beeldhouwwerk, tegeltableaux, glas in loodramen, parket- en terrazzovloeren, sjablons, houtsnijwerk e.d. (Copyboek I resp. vel 94 en 95/96).

Op de dag voor de aanbesteding moeten zij de „Utrecht” schrijven dat de gezamenlijke inschrijvers weigeren het werk in vier maanden op te

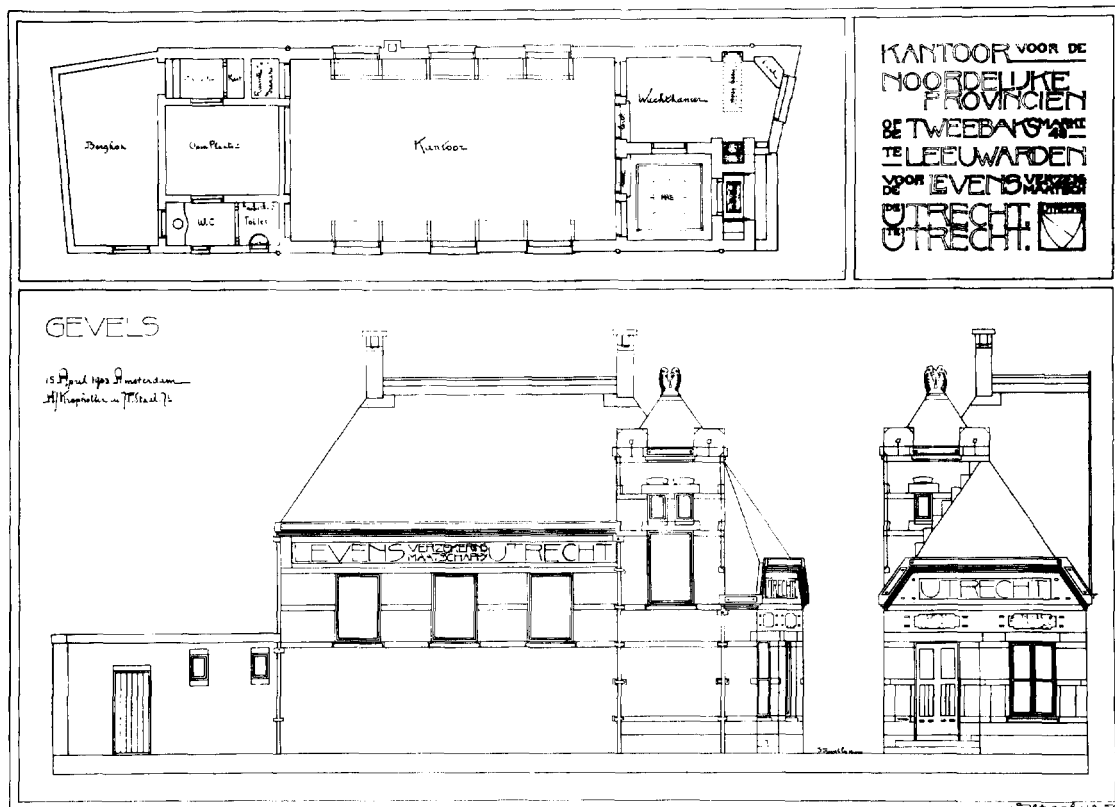
⁴⁰ J. F. Staal-archief resp.: map 5 (schetsontwerp); map 94, nr. 22; koker 6, nr. 1; map 26, nr. 3.

⁴¹ Van de tientallen artikelen noemen wij slechts: Nics. Molenaar, „Bij werk van architect Kropholler”, *Het Bouwblad* (1940/41), 233-238; T., „Aantekeningen bij Kropholler's werk”, *Kath. Bouwblad* (1951/52), 52-55 en 68-71; G. Knuttel Jr. *A. J. Kropholler* (in de serie *Nederlandsche bouwmeesters*. Een reeks studies onder leiding van W. Retera Wzn.), Amsterdam z.j.; *Wendingen*, 1929 no. 5 en 6. Speciaal nummer gewijd aan de architectonische projecten van J. F. Staal met een inleiding door A. J. van der Steur;

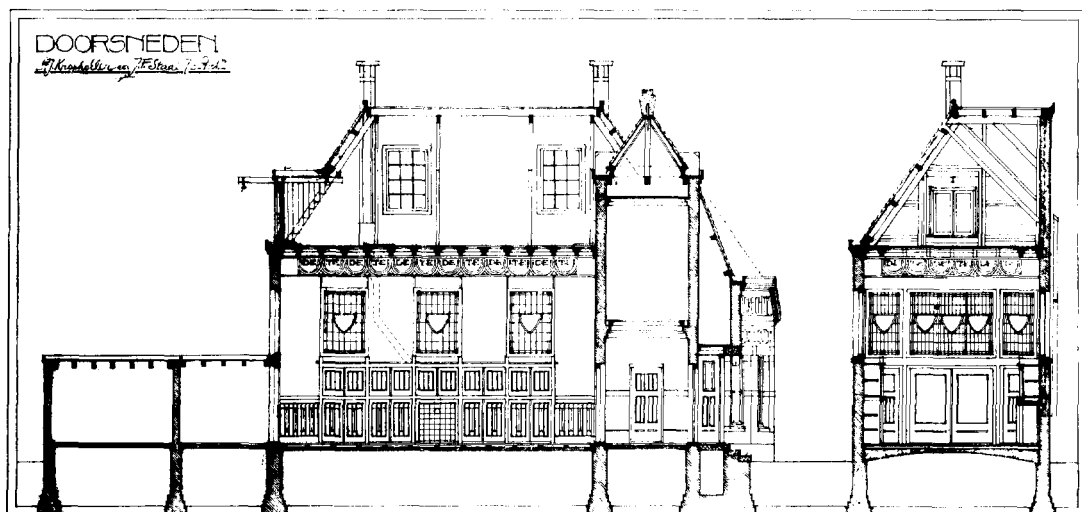
A. Eibink, „In memoriam Jan Frederik Staal”, *Architectura* (1940), 121; *Architectura* 22 juni 1940, nr. 25, 195-199: Een nummer speciaal gewijd aan de nagedachtenis van J. F. Staal, met necrologiën van Willem van der Pluym, A. Boeken, F. H. Fischer, C. J. Blaauw en A. R. Hulshoff.

⁴² Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden. Komt in de archieven voor: J. F. Staal-archief, doos 14: bestek; tekeningen in map 8 en koker 2; varia map D: foto's; Gemeentearchief Leeuwarden: bouwtekeningenverzamelings nr. 1080a (4 blauwdrukken en een calque).

„UTRECHT"-PAND TE LEEUWARDEN

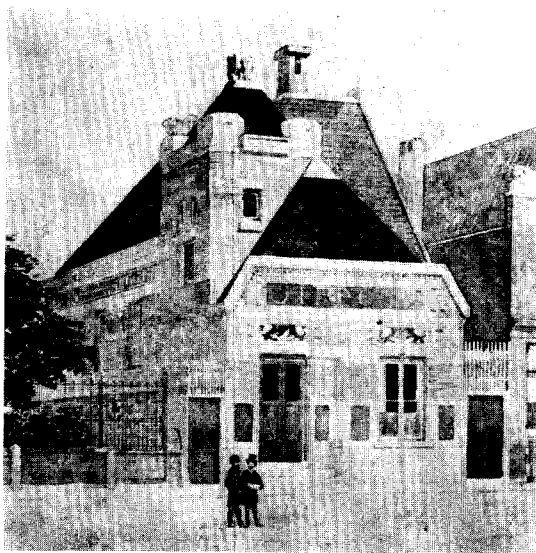
Afb. 14. Werk Leeuwarden: Bijkantoor voor de „Utrecht" aan de Tweebaksmarkt 48 door Kropholler en Staal. 1903. Grondplan, zuidelijke en oostelijke gevel. (Repro. Centrale Fotodienst R.U. Groningen).

Afb. 15. Werk Leeuwarden: doorsneden. (Repro. Centrale Fotodienst R.U. Groningen).

leveren. Zij stellen dan ook voor de bouwtijd met een maand te verlengen tot 1 oktober 1903. (Copyboek I, vel 101). Op 30 april wordt inspecteur Jansen nog geschreven dat de heer Ingenegeren, directeur van de „Utrecht", geen kritiek duldt vóór het werk is uitgevoerd en dat de perspectieftekening (afb. 16) dan ook niet geëxposeerd mag worden. C. Lerk, aannemer te Leeuwarden, wordt de laagste inschrijver op het bestek dat 15 april 1903 te Amsterdam was opgemaakt (Staalarchief: doos 14)⁴³. Het bestek geeft te lezen dat de buitenmuren op het trasraam — dat in miskleurige waalklinkers uitgevoerd moet worden — van gele friese klinkers moet worden opgemetseld in slappe basterd-specie. In een brief van 5 mei, de eerste van de zeer vele aan de aannemer C. Lerk, wordt toestemming gegeven klinkers van halve prijs te gebruiken. Tezelfdertijd wordt aangegeven dat de eiken parketvloeren vervallen. Daarvoor worden goedkopere houtgranietvloeren aangewend. Financiëel zal alles in evenwicht blijven, omdat de terrazzovloer (afb. 17) in de hal duurder zal worden. Volgens het bestek moeten de schoorstenen dekplaten krijgen van Teutoburger Waldzandsteen. De schoorstenen en alle muren moeten „door bekwame metselaars zorgvuldig met strekken, bogen, spanningen en uitmetselingen geheel volgens tekening en bij de uitvoering te geven aanwijzing worden bewerkt", „in nauwkeurig kruisverband". Uitkragingen zijn aan de buitenzijde onder de boeiboorden aangebracht (als bij Berlage's Parkwijk) en binnen boven in de hal waarop het balkwerk van de ramen rust. In de voorgevel moeten ruimten worden uitgespaard voor reclameborden van tegels en voor lateien en andere granieten banden. In deze gevel moeten bovendien wapens worden aangebracht van beeldhouwde zandsteen (worden later uitgevoerd in graniet). Marmer zal worden verwerkt als lambrisering in de hal: 40 cm plint en platen van één meter hoog. Naast versiering van de gevels met banden rose graniet, siermetselwerk, een bekroning van het torentje met een stuk beeldhouwd graniet en de wapentjes krijgen ook de boeiingen extra aandacht: „De buitenboeiingen van den openbaren weg in het gezicht komende,

⁴³ Coenraad Lerk, geboren te Leeuwarden 26 april 1864, had voordat hij in 1910 Den Haag voor Leeuwarden verruilde vele bouwwerken in Leeuwarden uitgevoerd, o.a. een hele huizenrij aan de Johan Willem Frisostraat, de Schippersschool aan de Wybrand de Geeststraat en het eveneens aan deze straat gelegen Gabbema-gasthuis. Dit laatste gebouw in 1906 door

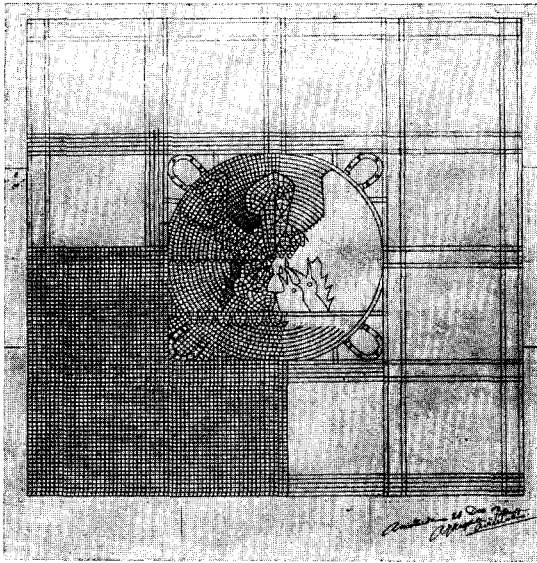
Afb. 16. Werk Leeuwarden: perspectieftekening. (Repro. N.D.B.).

te profileeren en te besteken volgens nadere details". Niet slechts zoals bij de boeiboorden van Parkwijk met geschilderde ornamenten, maar zelfs versiering in profiel (afb. 18). In de wachtkamer en het kantoor zullen de lambriseringen, van populierenhout, geprofileerd en bestoken moeten worden evenals de kastdeurtjes in het kantoor. Uiteindelijk zal dit profiel beperkt blijven tot de randen, de panelen zullen niet een versiering in profiel krijgen maar één die middels sjablonen geschilderd is.

Veel van de versieringen staan in het bestek slechts zeer summier beschreven en de aannemer zal zich hierop verkeken hebben. Bij het lezen van het bestek krijgt men althans niet de indruk met een encyclopedie van ornamentiek te maken te hebben.

Op 5 mei 1903 wordt aan de „Utrecht" voorgesteld H. Schouten van de aannemingsfirma Staal en Haalmeijer als opzichter aan te stellen (Copyboek I, vel 114). Met deze firma hebben de architecten meer contacten gehad; deze behoort o.a. bij de drie firma's die voor de onderhandse aanbesteding van het pand Damrak worden uitgenodigd en aan welke de aanbesteding

W. C. de Groot ontworpen is met het Utrecht-kantoor een van de meest bijzondere specimina van moderne architectuur in de Friese hoofdstad. Ook dit voor de provincie vertaalde Nieuwe Kunst-gebouw zou in aanmerking moeten komen een beschermd monument te worden.

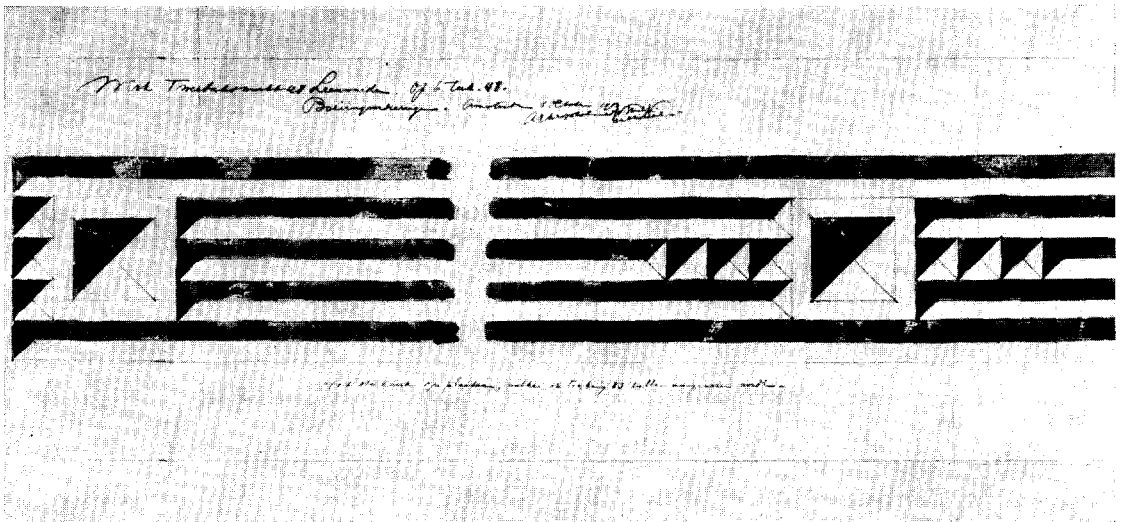

Afb. 17. Werk Leeuwarden: terrazzovloer in de hal. (Repro. N.D.B.).

uiteindelijk wordt gegund. Opzichter Schouten vertoonde bij het werk te Leeuwarden overigens niet veel initiatief: voortdurend moet hij schriftelijk worden aangespoord en tot in kleine kwesties moeten de architecten direct met de aannemer corresponderen. Twee probleempjes komen voortdurend in de brieven terug: dat van een ingestorte tuinmuur van een belender en dat van een grondruiltje met de Rooms-Katholieke gemeente, eigenaar van de steeg aan de zuidzijde.

Op 31 juli 1903 komen Kropholler en Staal bij de „Utrecht" aan met voorstellen over de glas-in-lood ramen met omrandende tegelta-bleaux (Copyboek I, vel 193). Elk bijkantoor van de Utrecht: Amsterdam, Rotterdam, Tilburg, Kopenhagen, Brussel, Rijssel en natuurlijk Utrecht, zal een raam krijgen met in glas-in-lood het stadswapen, een lint bijen en een lint mieren. Boven de ramen komen in een tegelbord in ge-styleerde letters „Amsterdam. Bijkantoor", enz. te staan en eronder in tegels de adressen. Tussen deze ramen en de balken zitten als een doorlopend fries vierkante tegelborden met afwisselend „DE" en „TE" met steeds het wapen van de stad Utrecht en die van de stad van de vestiging (afb. 19). In de brief vragen zij de directie of de buitenlandse vestigingen genoemd mogen worden en de oprichtingsdata van de verschillende vestigingen. Deze bedrijfsreclame wordt door de Maatschappij goedgekeurd (afb. 20), want op 29 augustus geven de architecten de N.V. Plaatelbakkerij „Delft" te Amsterdam de opdracht voor 36 tegelborden ⁴⁴. Rond de oorspronkelijke op-

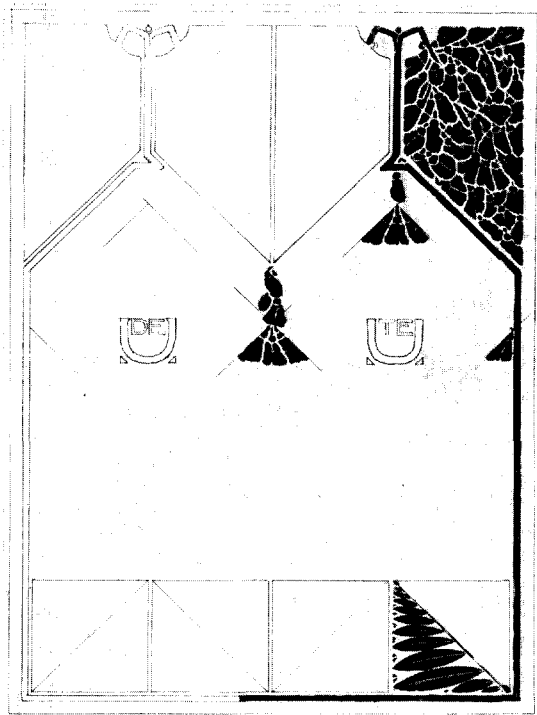
⁴⁴ Het enige overzicht van fabrieken uit de tijd van het vernieuwingsaardewerk — H. E. van Gelder, *Pot-
tebakkerskunst*, Rotterdam 1923 — vermeldt deze fabriek niet. Het Algemeen Keramisch Studiecentrum, Museum Het Prinsessehof te Leeuwarden bezit in de uitgebreide collectie vernieuwingsaardewerk slechts één flesvaas van deze fabriek. Hoewel beter in de kleur dan de tegelta-bleaux is deze flesvaas evenmin een voorbeeld van goed vakmanschap. Op de tegels zijn de grotere vlakken vlekkelig (vooral bij donkerrood).

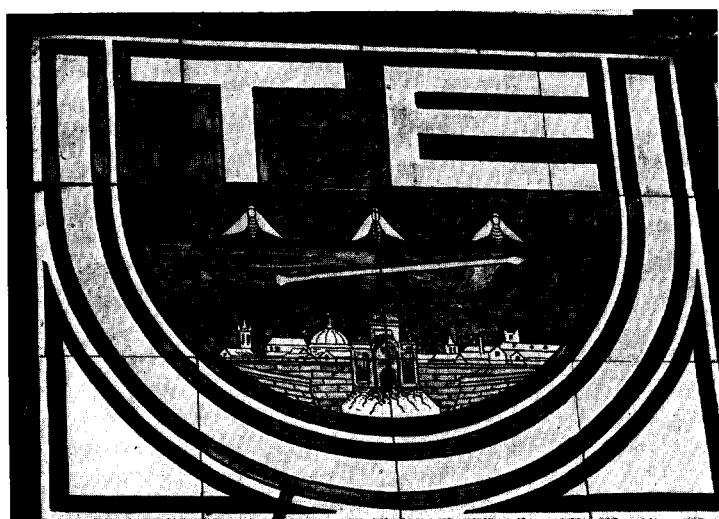
Afb. 18. Werk Leeuwarden: boeiingversieringen. (Repro. N.D.B.).

Afb. 19. Werk Leeuwarden: een van de drie glas-in-lood ramen in de zuidelijke gevel. (Foto Frans Andringa 1976).

Afb. 21. Werk Leeuwarden: schabloonontwerp deurtje; de tussen de gestyleerde gouden regen gedachte letters zijn niet uitgevoerd. (Repro. N.D.B.).

Afb. 20. Werk Leeuwarden: tegelbord met het stadswapen van Rijssele (Lille). (Foto Frans Andringa 1976).

leveringsdatum komen de gevelwapens en het torenbekroningssculptuur van J. Mendes da Costa gereed (Copyboek I, vellen 224, 240, 244).

Ruim een maand na de opleveringsdatum (9 november 1903) bevestigen de architecten aan de aannemer C. Lerk mondelinge afspraken over veranderingen (Copyboek I, vel 258–259). „Wij zijn bereid aan de kasten in het kantoor en aan de in het kantoor uitkomende deuren en aan de kastdeurtjes de geprofileerde en bestoken paneelen te doen vervangen door vlakke paneelen van populierenhout, dit als op de teekeningen aangegeven. Deze vlakke paneelen moeten voor uw rekening beschilderd worden met ten hoogste 3 schablonen elk en ten hoogste 3 kleuren” (afb. 21). „Voor de gemetselde borden in voor- en zijgevel wordt f 100,— bijbetaald” . . . „Voor de balklagen en plafond boven Kantoor en Wachtkamer, volgens toegezonden details, wordt f 240,— bijbetaald” . . . „Het werk op 1 Januari op te leveren”. Een kattedel d.d. 9 januari 1904 (Copyboek I, vel 308) aan C. Lerk vertelt overigens dat het werk dan nog lang niet klaar is. Een bezoek wordt aangekondigd vooral om het schilderwerk te bespreken. De verfstoffen die dan aanwezig moeten zijn: chromaat geel, oranje chromaat, gele oker, bruine oker, Engelsch rood, petrolrood, zinkgroen, chromaatgroen, kobaltgroen, Berlijnsch blauw, ultra-marijn benevens lood- en zinkwit.

De aanmerkingen die de „Utrecht” maakt op de langzame vordering van het werk te Leeuwarden worden op 22 januari 1904 (Copyboek I, vel 319–322), het werk duurt dan al dubbel zo lang als in het bestek aangegeven is, verantwoord in een uitvoerig verslag (zie Bijlage). Een week later stellen zij de Maatschappij spreuken voor die in de ornamentiek gebruikt zullen worden. Op 5 februari 1904 wordt de firma A. M. A. Heystee te Amsterdam geschreven over het glas-in-lood en de terrazzovloer voor de hal; op dezelfde dag wordt de firma J. Rinse Jr. geschreven over de hard- en natuursteen voor het werk te Leeuwarden (Copyboek I, resp. vel 338 en vel 339). Expresebrieven naar de aannemer op 5 april, 23 april en 4 mei krijgen een steeds desperater karakter (Copyboek I, vel 383–384, 404–406 en 413–414). De aanmerkingen betreffen vrijwel steeds het schilderwerk en het stellen van het marmer en graniet. Op het einde van de mei maand moet het werk dan eindelijk klaar gekomen zijn. Nadat opzichter Schouten op 19 mei nog is geschreven (Copyboek I, vel 424) hoe de spreuken in de wachtkamer gearrangeerd moeten

worden, komt het werk Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden daarna nauwelijks meer in de correspondentie voor. De architecten hadden inmiddels hun handen vol aan het grote werk aan het Damrak te Amsterdam. Dertien i.p.v. vijf maanden had de bouw gekost. Als de boetebepaling uit het bestek (f 20,— per dag) geëffectueerd zou zijn, zou het de aannemer op bijna vijfduizend gulden zijn gekomen; het had vooral gelegen aan „de onbekwaamheid en ongevoelendheid der Friesche arbeiders, voor dit voor hen ongewoon en ingewikkeld gedetailleerd werk”.

Beschrijving bouwwerk

Het kantoorpand moest gerealiseerd worden op een scheef stuk grond dat vrij zou komen bij sloop van het bestaande, weinig interessante woonhuis op de kadastrale sectie B, de percelen 412 en 413. Sinds korte tijd was het kantoor van de „Utrecht” in dit huis gevestigd. De bebouwing aan de even zijde van de sinds 1894 gedempte gracht Tweebaksmarkt was betrekkelijk fijnmazig en de architecten hebben zich met volume en structuur van het kantoor aan dit gegeven gehouden. Dit is te opmerkelijker als men het met andere verzekeringskantoren vergelijkt; bovendien bewezen Kropholler en Staal met latere projecten juist de monumentale maat goed te kunnen hanteren. De functie van het te ontwerpen gebouw moeten zij tweeledig opgevat hebben: het kantoor moest een administratief centrum zijn waarin mede de cliënt-verzekerde terecht kon. Het voorste (ontvangst-)gedeelte is dan ook geheel op de menselijke maat ontworpen, terwijl het administratieve deel (vooral binnen is dit opvallend) door de grootte indruk moest maken.

De culturele concurrentie tussen de verzekeringsmaatschappijen werd al eerder aangegeven en de „Utrecht” had in Tilburg en Utrecht al laten blijken mee te willen doen. Artistiek konden de twee jonge architecten zich voor een groot deel uitleven. Nieuw is de onnederlandse overdaad aan reclame in, aan en op het kantoor waarin deze artisticeit voor een deel gerealiseerd werd.

Vele gegevens hebben de architecten in hun vormgeving beïnvloed. Elk aspect leidde tot inventies die, opgeteld, het gebouw zijn charme verleent. De muren zouden door het scheluve bouwterrein een goed architect nopen de aannemer te verplichten de niet haaks staande hoeken netjes bij te schaven en Kropholler en Staal doen dit dan ook. Maar al eerder hadden zij bij het ontwerp gebruik weten te maken van deze

onregelmaat. Zij ontwierpen een ondiepe portiek door de deur met aan weerszijden muurwerk van een kleine meter, haaks op de zijgevel te plaatsen, terwijl de rest van het muurwerk, boven de deur gedragen door een latei, met de rooilijn meeloopt. Zij schiepen er tevens een smal extra wachtkamervenster door en zorgden ervoor dat het tochtportaalje vóór de hal van slechts een meter diep haakse wanden zou hebben. Immers de hal, gerealiseerd in het onderste gedeelte van het (licht)torentje staat weer loodrecht op de zijgevel en dus scheef ten opzichte van de rooilijn. De vierkante hal diende om de ontvangst- en kantoorruimten met elkaar te verbinden. Het gegeven van een centrale hal dat voor Engelse cottages al lang gecanoniseerd was vond ook in Nederland toepassing. Kropholler en Staal accentueerden deze ruimte ondanks de beperkte schaal van het gebouw tot het verkeerscentrum door een lichtinval van boven te creëren, een middel dat Berlage eveneens verschillende malen aanwendde ⁴⁵.

Het voorste gedeelte van het gebouw, dienend om de cliënten te ontvangen, is laag gehouden en bezit één schuine zijde die inwendig slechts te bemerken is in de wachtkamer die rechts van de hal gelegen is. De ontvangstruimte heeft een gezamenlijk oppervlak van ongeveer 26 m². De nok van de kap van het voorgedeelte reikt ongeveer tot 7½ meter, het metselwerk van de voorgevel tot 4½ meter. De top van het torentje reikt tot 9½ meter, de nok van het dak van het kantoorgedeelte tot bijna 10 meter. Aan de buitenzijde wordt mede door de hooggelegen vensters de indruk gewekt dat dit gedeelte uit twee verdiepingen bestaat. Binnen blijkt op effect te zijn gewerkt om door de hoogte, een kleine 6 meter, van de kleine ruimte, ± 9 bij 5 meter, toch nog iets imposants te maken: Dit is de architecten wonderwel gelukt (afb. 22). De lichtopeningen zijn hoog aangebracht om langs de wanden kasten te kunnen realiseren. Geprofileerde plafondbalkjes zijn een tweede middel om een zeker optisch effect te verkrijgen en de betrekkelijke ruimte toch enige grandeur te geven (afb. 23). Dat er plafondbalkjes zichtbaar waren was een logisch gevolg van de formele constructiewetten die in Nederland door P. J. H. Cuypers waren geïntroduceerd en door Berlage c.s. trouw werden nageleefd. Dergelijke con-

structieve plafonds konden overigens wel weer ornamenten ontvangen: in de Beurs en in Holland House had Berlage dit laten zien en zijn leerlingen volgden hem hierin vlijtig ⁴⁶.

De lichttoren is wel het meest expressieve deel van het gebouw en deze zorgde er dan ook voor dat het pand ondanks de kleinmazige structuur opviel in de gevelwand (over structurele wijzigingen later). Het torentje meet 3 meter in het vierkant; het metselwerk is 6¼ meter hoog. Aan de voorzijde is ruimte voor een raampje en aan de zijkant, in de enige volledig in het zicht zijnde gevel, twee kleine ramen boven een groot. Het is wellicht vanwege die grote lichtopening dat er boven de kleine raampjes en tussen de kleine en de grote zo'n zware latei en dorpel is gelegd. Merkwaardig is dat boven de lateien in voor- en zijgevel nog ontlastingsboogjes in metselwerk zijn aangebracht. Aan de bovenrand van het metselwerk zijn zware geprofileerde granieten hoekstenen aangebracht, gehakt in een kapvorm. De boeiboorden die er tussen liggen, rusten op uitkragend metselwerk. De toren wordt gedekt door een tentdak en bekroond met een beeldhouwwerk in graniet. Het dak van het kantoorgedeelte is een variant op een schilddak met een groot plat aan één zijde gedragen door een tot de nok doorlopende gevel. Het kapje van het voorste gedeelte is tevens van het schilddaktype, hier met een wolfsend. Zowel de noklat van de grote kap als de wolfsend-boeïingen zijn geprofileerd en veelkleurig (afb. 24). Alle kappen zijn gedekt met de fijnarcerende golfjespan, die echter ook door de kleur een grauw aanzien aan de daken geeft.

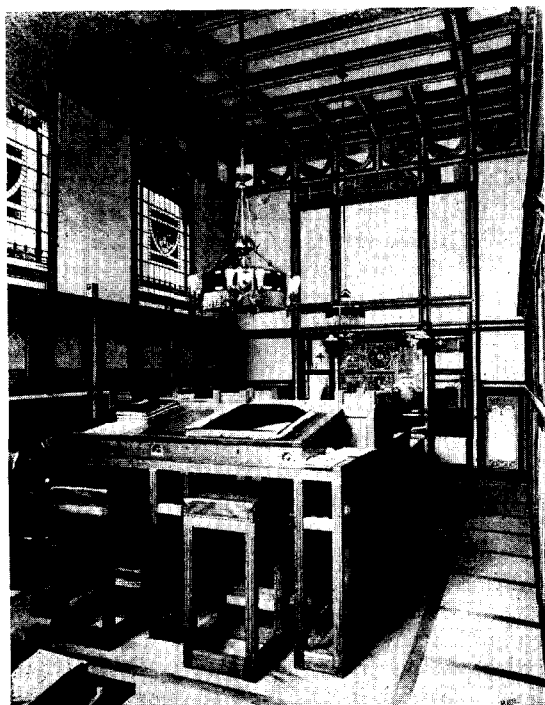
De ruimtelijke indeling is bijna die van villa Parkwijk van Berlage: laag voorgedeelte, hoog achtergedeelte met daartussen een smal en hoog travee als overgang. Het schilddak met wolfsend zit op een andere plaats maar bij beide rusten versierde boeïingen op uitkragend metselwerk. Beide gebouwen bezitten sterk arcerende panelen. Constructief is er een groot verschil: Berlage gebruikte speksteenstukken en hardstenen hoekstukken, Kropholler en Staal lateien om overbruggingen te maken.

Het grootste verschil vloeide vanzelfsprekend voort uit het verschil in functie: Tweebaksmarkt 48 werd een kantoorgebouw voor de „Utrecht” en volgens de architecten moest dat blijken ook.

Henry van de Velde als door Berlage centraal gesitueerd worden.

⁴⁶ H. P. Berlage, *bouwmeester 1856-1934*, aangehaalde tentoonstellingscatalogus, 11 en 42.

⁴⁵ Marjan Boot (aangehaald artikel (zie noot 10), 99-101) bespreekt de nauwelijks aan publicaties te staven belangstelling, naar Engels voorbeeld, voor een ruime hal, die als ontvangstruimte zowel door

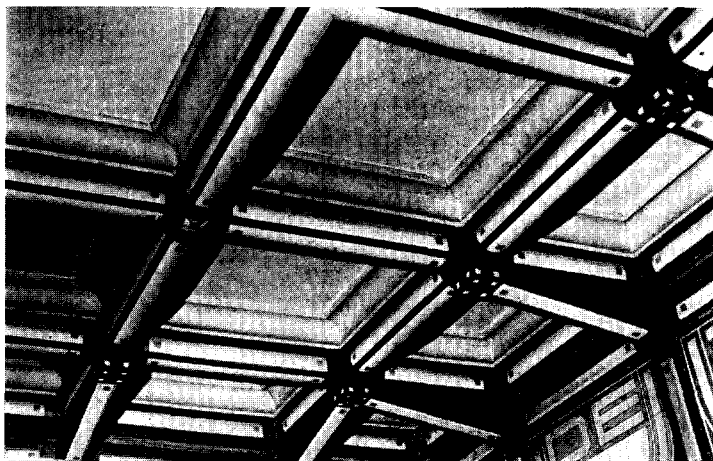
Afb. 22. Werk Leeuwarden: interieur anno 1904. (Repro. Frans Andringa).

Reclame en symboliek

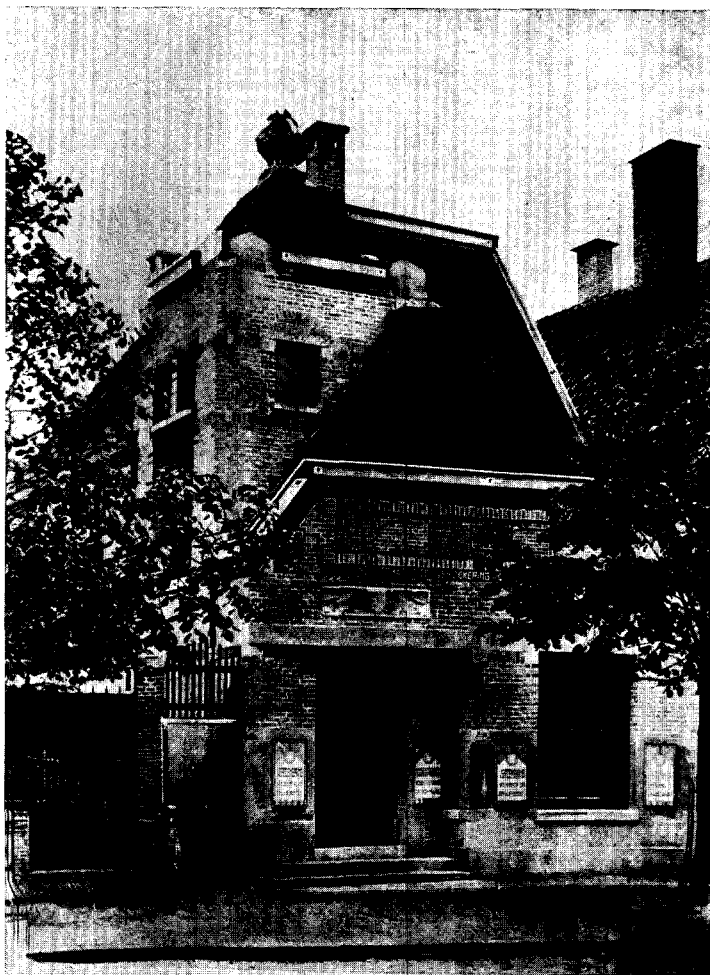
In de gevel van gele steentjes is onder de kap in rode steen UTRECHT binnen een rechthoekig kader van een iets lichtere gele tint ingemetseld. In een brief van 9 november 1903 (Copyboek I, vel 258) wordt de aannemer geschreven dat voor de gemetselde bordes f 100,— zal worden bijbetaald. In de zuidgevel, nu in de smalle steeg ternauwernood zichtbaar, is ingemetseld: LEVENS-

verzekeringsmaatschappij UTRECHT. Op de ontwerptekeningen van 15 april 1903 stonden deze opschriften al aangegeven, maar zoals het meeste van het reclame- en emblematische werk staat het niet vermeld in het bestek. In het bestek wel: „In de gevels en boven de tochtspui volgens tekening, aanbrengen reclameborden van tegels uit een door de Directie goed te keuren fabriek. Hiervoor te stellen een post van f 300,— buiten het aanbrengen (te verrekenen)”. Er zijn ontwerptekeningen en sponzen (Staalarchief: map 6) van de vier voorgevel-tableaux die als kleuren aangeven: wit met ultramarijn, grijs, zwart en licht aubergine. Buiten geometrische motieven met o.a. een gestyleerde „U” en een wapen in medaillon staat er in strakke letters op die bordes te lezen „Verzekering van Kapitalen en Lijfrenten”, „Levensverzekering Maatschappij Utrecht opgericht 6 augustus 1883” en „Kantoor geopend elken werkdag van 10-4 ure”. De dubbele bestoken eiken toegangsdeur geeft met een charmante, gestyleerde letter in negatief reliëf „De Utrecht te Utrecht” te lezen.

Is aan de buitenzijde de reclame met mate toegepast, binnen is er een overdaad aan visuele gegevens die het verzekeringswezen in het algemeen uitdrukken. Door woorden of wapentjes is deze symboliek steeds verbijzonderd op de „Utrecht”. De bezoeker wordt op een tegelbord boven de doorgang van tochtportaal tot hal welkom geheten met een „Pax Intransibus” tussen een gestyleerde florale versiering in blauwgroen en lila. In de hal waarvan de wanden tot ruim anderhalve meter bezet zijn met marmerplaten (plint, lambrisering en dekljst) wordt het oog naar boven getrokken omdat er door 8 kleine stukken bobbelglas die een groot glas-in-lood

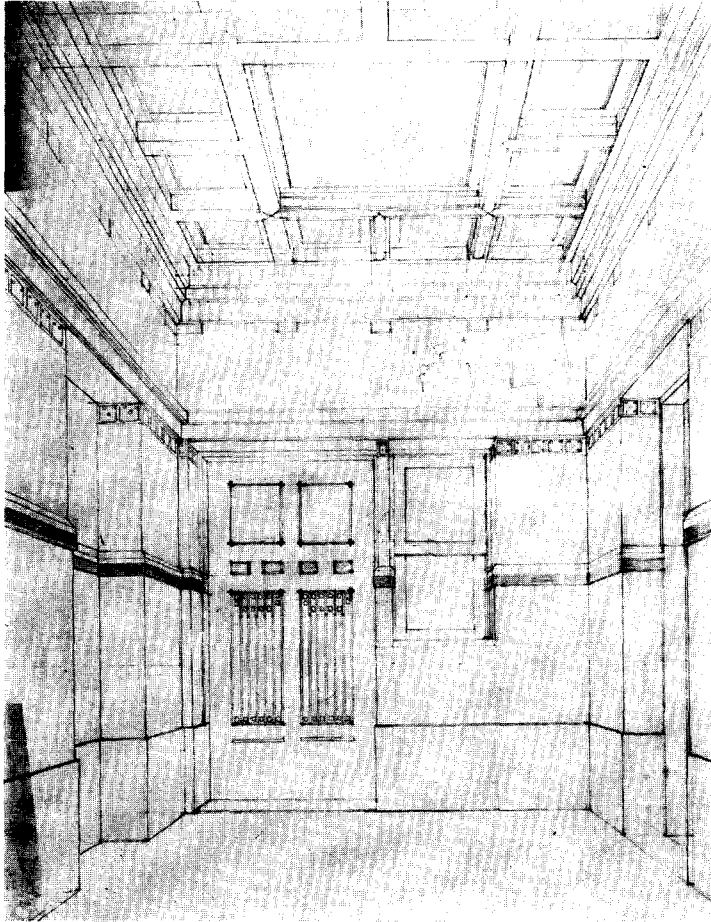
Afb. 23. Werk Leeuwarden: balkjes met sleutelstukken van een van de hoeken in het plafond van de grote kantoorruimte. (Foto Frans Andringa 1976).

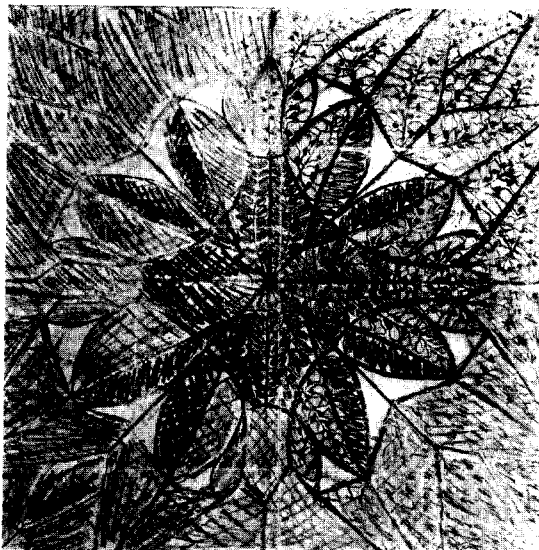
Afb. 24. Werk Leeuwarden: exterieur anno 1904. (Repro. Frans Andringa).

raam omkaderen, het licht binnenvalt (afb. 25). Het glas in lood van het lantaarnraam (inmiddels verdwenen) in geel, groen en oker liet spaarvarkentjes die tussen een woud van florale versieringen, gouden regen, aangebracht waren zien. Langs dit lantaarnraam stond te lezen: „Gouden regen / koom ten zegen / Al wie hier verzeeking sloot / Thuis nog potten / doen slechts zotten / Sinds men beter spaarpot bood” (afb. 26). Het glaswerk wordt gedragen door een balkenraam in een profiel dat een buisvorm suggereert. Dit is geschilderd in groen, beige en geel. Tegen de kruisingen zijn zowel in- als uitwendig wapens van de stad Utrecht aangebracht, bij elke kruising een dozijn en een totaal van ruim 100 wapentjes. Het balkwerk wordt gedragen door drie uitkragingen; twee rollagen waarbinnen een koppenlaag van schoon metselwerk. Rechts is de deur naar de wachtkamer voorzien

van een gestyleerd pelikanennest met twee volwassen en twee jonge dieren. Aan de hal-zijde uitgevoerd in blau en geel, aan wachtkamerzijde in roze en geel. De deur van hal naar kantoor (afb. 27 en 28) bezit briefpanelen binnen een kraalprofiel met parels. De kleine bovenpanelen bezitten emblemen (plaatjes met praatjes) van het verzekeringswezen: in blau en goud op grijs zijn binnen kaders momenten uit de biologische ontwikkelingsgang van vlinders aangebracht met de tekst „Uit de pop der verzekeringspremie ontwikkelt zich eenmaal zeker de gouden vlinder van het kapitaal”. Rechts van de deur bevindt zich een loketraam, waaronder een brievenbus is aangebracht met de tekst „Deez sleuf leidt naar den brievenbus. Gooit hierin uw brieven dus”. Op de vloer van de hal is een terrazzovloer (afb. 17) aangebracht (uitgevoerd door de firma Heystee te Amsterdam, Copyboek I, vel 338) van

Afb. 25. Werk Leeuwarden: perspectiefschets hal. (Repro. N.D.B.).

Afb. 26. Werk Leeuwarden: craijonschets van de glas-in-lood lichtschepping in de hal (Repro. N.D.B.).

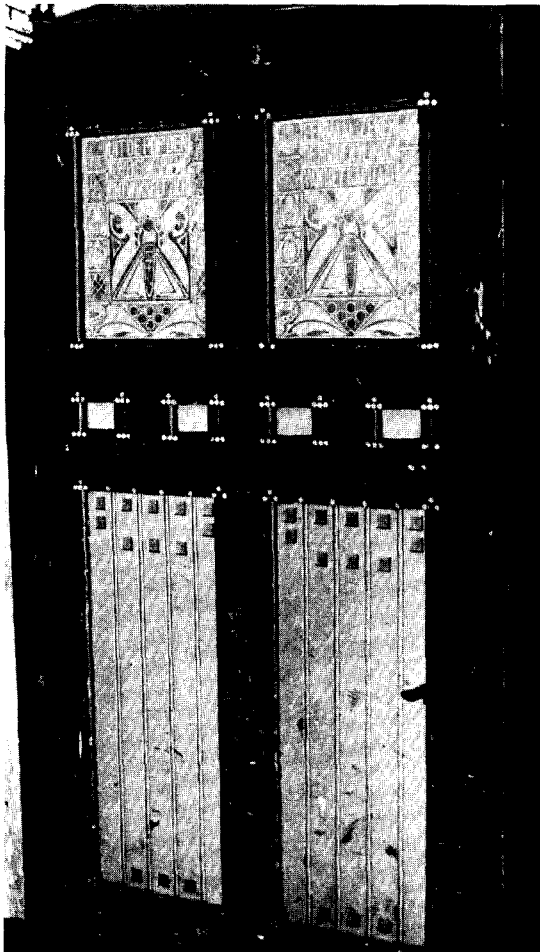
stukjes van iets groter dan een vierkante centimeter, voorstellend een in cirkelkader gevatte pelikaan die zich het bloed uit de borst pikt om zijn jongen te voeden. De cirkel is binnen een vierkant kader gespannen met in de hoeken hoefijzers; de overige belijning van de vloer is een echo van balkensysteem van het plafond.

In de wachtkamer is de didactische symboliek vooral in taal aanwezig. De balkjes waartussen panelen met een harmonica profiel, dragen hier op de kruisingen afwisselend het wapen van Utrecht en een gestyleerde „U". Inwendig bezitten de balkjes een arsenaal aan spreuken. Die voor de hal bij de gouden regen werd reeds genoemd. Voor de balkjes stelden de architecten voor (en het is ongewijzigd uitgevoerd): bij de schoorsteen „Mint uw kind", „Hoedt Uw bloed" en „Wilt een schild", bij de deur „Beidt uw tijd", „Rust naar lust" en „Vraag gestaag", boven het loket „Telt uw geld", „Biedt hier niet" en „Eisch naar prijs", boven het raam „'t Begeeft

wat leeft”, „Ziet in 't verschie” en „IJl een wijl”, boven de tafel „Hooft naar woord”, „Raad naar maat”, „Spaar hier maar” en bij de uitgang „Kom weerom”, „Keer hier weer” en „Maak uw zaak”. Op de schoorsteenmantel in de wachtkamer naast de wapenschilden wordt het: „Streck't vuur in deze schouw / Tot schild U voor de kou / Zorg dat voor 's noodlots roede / 't Verzeekringsschild U hoede”. Zoals Berlage en Van de Velde veel waarde hechtten aan de huiselijke haard, in de Engelse cottages werd deze niet uitsluitend om praktische redenen — tussen hal en living om beide vertrekken te kunnen verwarmen —, maar ook vanwege de symbolische lading — gezinswarmte —, zo kreeg deze haard symbolische reclamewaarden en werd deze ook onmiddellijk verwoord.

Deze en de volgende spreuken werden de architecten verantwoord met: „U moet erbij in het oog houden dat zij voor het meerendeel gestemd

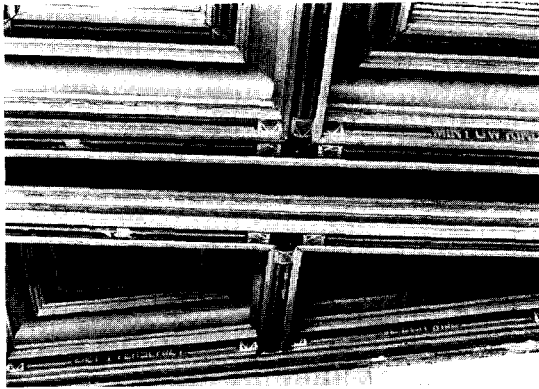
zijn om de symbolische betekenis van ornamenten en bouwonderdeelen te verduidelijken. Misschien echter kunt U voor het doel er iets van gebruiken, anders verzoeken wij U beleefd ons even mede te deelen, van welken inhoud U de rijmpjes wenscht, dan zullen wij er onze kracht aan beproeven”. Deze woorden gericht aan de Directie van de Utrecht (brief van 29 januari 1904, Copyboek I, vel 327-328) worden gevolgd door de voorgestelde spreuken die overigens niet allemaal uitgevoerd werden. De spreuk „Was't beste altijd rasch usantie / Elk had reeds d'Utrechtsch assurantie”, waarbij het gekruiste medeklinkerrijm ondersteept was, zou in het tochtalletje komen, maar werd niet uitgevoerd evenmin als de voorgestelde gedichtjes voor naast de glas-in-lood ramen (afb. 19) van het kantoor: „De mieren en bijen / Mag menig-een benijen / Die niet wist te zorgen / Voor dagen van morgen / Maakt de toekomst te vre-

Afb. 27. Werk Leeuwarden: haldeur naar de grote kantoorruimte. (Foto Frans Andringa 1976).

Afb. 28. Werk Leeuwarden: detail van de haldeur. (Foto Frans Andringa 1976).

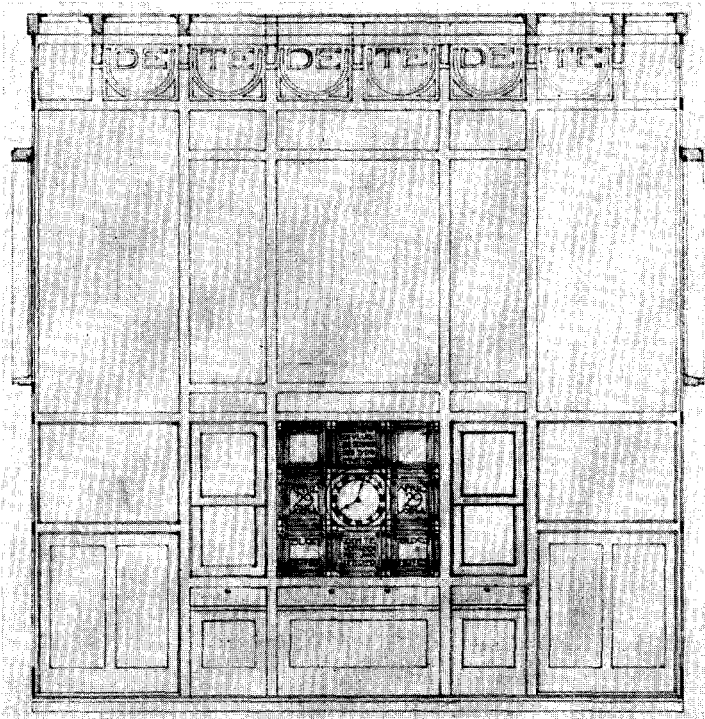

Afb. 29. Werk Leeuwarden: „spreuk-balkjes” in de wachtkamer. (Foto Frans Andringa 1976).

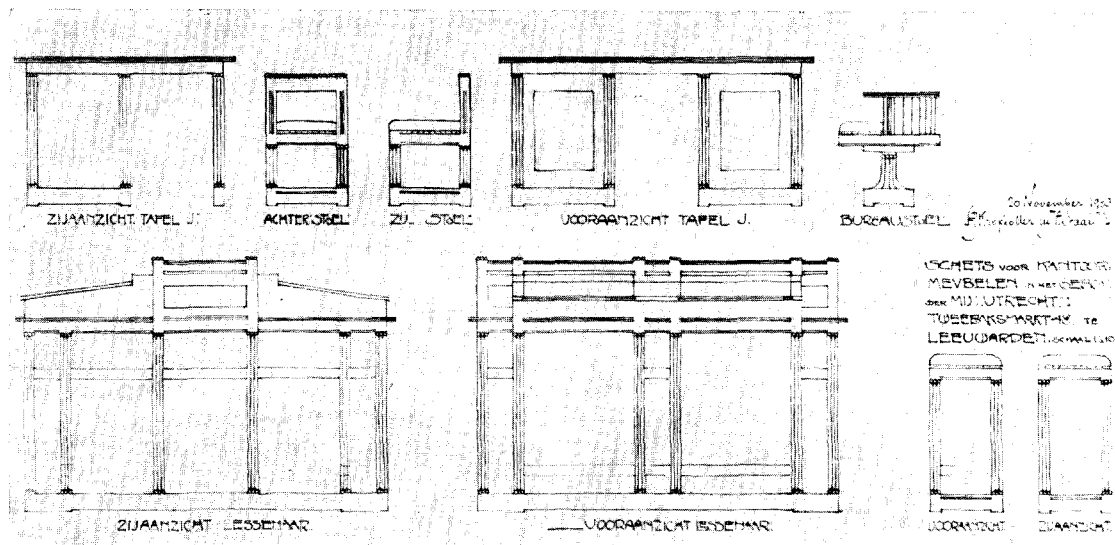
zen / Voor weduw en weezen” bedoeld als zang voor de levensverzekering zou worden afgewisseld met een vers op invaliditeitsverzekering: „De mieren en bijen / Mag menigeen benijen / Die niet wist aan 't leven / Verzeekring te geven / En door't noodlot verlamd / (en verzorgd) zich vergramd”. De mieren en bijen zijn, zonder motto of uitleg in dichtvorm, als versierende randen in de glas-in-lood ramen aangebracht en zijn in de eigenlijk zin geen emblemen meer maar symbolen. De rij bijen is van gekleurd

glas en gelegd in lood, de mieren zijn gebrandschilderd. De zes ramen bezaten (die van de noordwand zijn verdwenen) de stadswapens van de bijkantoren Amsterdam, Rotterdam, Tilburg, Kopenhagen, Brussel en Rijssel. Tussen ramen en plafond bevindt zich een fries van tegelborden met de wapens van de stad Utrecht om en om afgewisseld met die van de stad, provincie en land van vestiging van de bijkantoren. De in grote letters erboven aangebrachte lidwoorden „de” en voorzetsels „te” wijzen erop dat de wapens ook talig opgevat moeten worden b.v. „de Utrecht te Rijssel, de Utrecht te Frankrijk”. Borden met de plaatsnamen voluit in woorden, en borden met de landenvlaggen ondersteunen de kantorencyclus. Hier en daar zijn overblijvende ruimten opgevuld met — in tegels — korenaren en stapeltjes muntgeld.

De kastdeurtjes en de verbindingsdeuren bezitten bijzonder inventief gestyleerde goudenregen-struiken: helemaal onder waaieren de bladeren als een brede band uit, heel dun lopen ter weerszijden stammetjes naar boven waaraan tegen de bovenzijde van de panelen de bloemen als kantwerk neerhangen (afb. 21). Tussen de loketten naar wachtkamer en hal was een groot koperen paneel aangebracht met een verwisselbare kalender en met een klok. Gestyleerde vlin-

Afb. 30. Werk Leeuwarden: aanzicht kantoorwand met de loketten, klok en kalender. (Repro. N.D.B.).

Afb. 31. Werk Leeuwarden: meubelontwerpen. (Repro. N.D.B.).

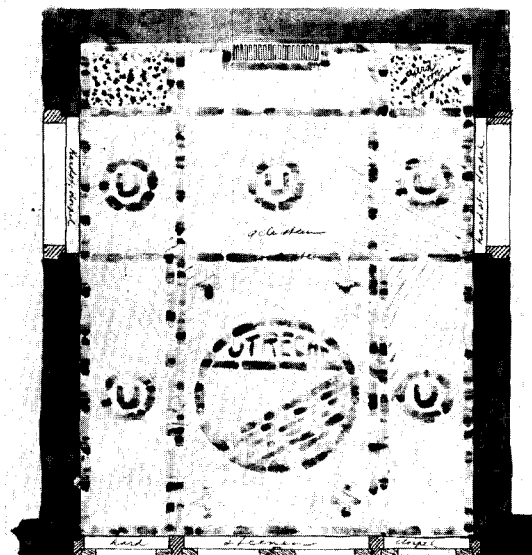
ders verwezen weer naar het kapitaal en een spreuk luidde: „De vlugge schred' des tijds gebood / Zich te verzeekren voor den dood" (afb. 30).

Korenaren, stapeltjes munten, spaarvarkens, poppen en vlinders, bijen, mieren, pelikanten zijn in de meeste gevallen aangewend als symbolen voor het verzekeringswezen. De spreuken en rijmpjes zijn vaak allegorisch. In enkele gevallen is de versiering emblematisch te noemen zoals in de deur die pop en vlinder in woord en beeld geeft, het niet uitgevoerde commentaar op bijen en mieren bij de kantoorammen en de spreuk bij de klok in de loketwand. Een dubbele emblematische functie hebben de spreuken op de balkjes in het plafond van de wachtkamer „Ziet in 't verschiet" boven het raam „Telt uw geld" boven het loket, enz. 47. In elk geval krijgt het geheel door de overdaad een weinig Nederlandse sfeer. Zou de opstapeling van symbolen en reclame ook niet kunnen wijzen op Amerikaanse invloed?

Opmerkelijk rustig zijn de architecten geweest in hun ontwerpen voor de kantoormeubelen (Staal-archief: koker 2) (afb. 31). En het is

47 Een klare afgrenzing van de vooral literaire begrippen emblematiek, allegorie, symbool, hiërogllyphica geeft Albrecht Schöne, *Emblematik und Drama im Zeitzeitalter des Barok*, München 1964. Hoofdstuk II. Einführung in die Emblematik. Een minder duidelijk maar meer algemeen cultureel betoog geeft A. Helm, *Symbole, profane Sinnbilder, Embleme und Allegorien*, München 1952.

alsof Staal over zijn eigen producten schrijft als hij twaalf jaar later Berlagés meubelen bespreekt: „Zijn voorbeelden zijn gezuiverd van het ongedierte der kriebelige en jeukende versieringen en parasiteerende fraaimakerijen, zij zijn rationeel en stevig van constructie in plaats van lorrig saamgekleefd, genietbaar in het gebruik, in het aanvatten en in het zien, door wegrukken der hakerige, piekende en stoffige pluimage waarmede meubilair placht opgedoft te zijn". Hij heeft ons

Afb. 32. Werk Leeuwarden: ontwerp plaatsvloertje. (Repro. N.D.B.).

Afb. 33. Kantoor van de „Utrecht“, Damrak 28-30, Amsterdam, gevelfiguur door Jozeph Mendes da Costa. (Foto Rienk Terpstra 1976).

verlost „van de adembenemende overlast der bazarrommel van het gekakel en gezwets der onbenullige leuter-ornamentiek“. Door logica en waarheid zijn ze zeker sterk, maar „hun wezen gaat wat verloren door correctheid en gelijkheid, als bij nageperste waalstenen. Zijn meubelen dragen te zware bedoeling en hebben het uiterlijk van droevig-ernstige kinderen“⁴⁸. De meubels voor de „Utrecht“ in Leeuwarden waren van het rechttoe-rechtaan-type waarin vooral de constructieve kwaliteit telde en die slechts met geprofileerde poten en parellijstjes decoratie bezaten.

Mendes da Costa

De vormgeving was tot in alle details van de architecten zelf. Tot de meubelen, de terrazzo-vloer, de schablonen voor lambrisering, de klin-kervloer van het plaatsje (afb. 32) en de deuren waren door hen ontworpen. Slechts het beeldhouwwerk lieten zij aan een andere vakman over:

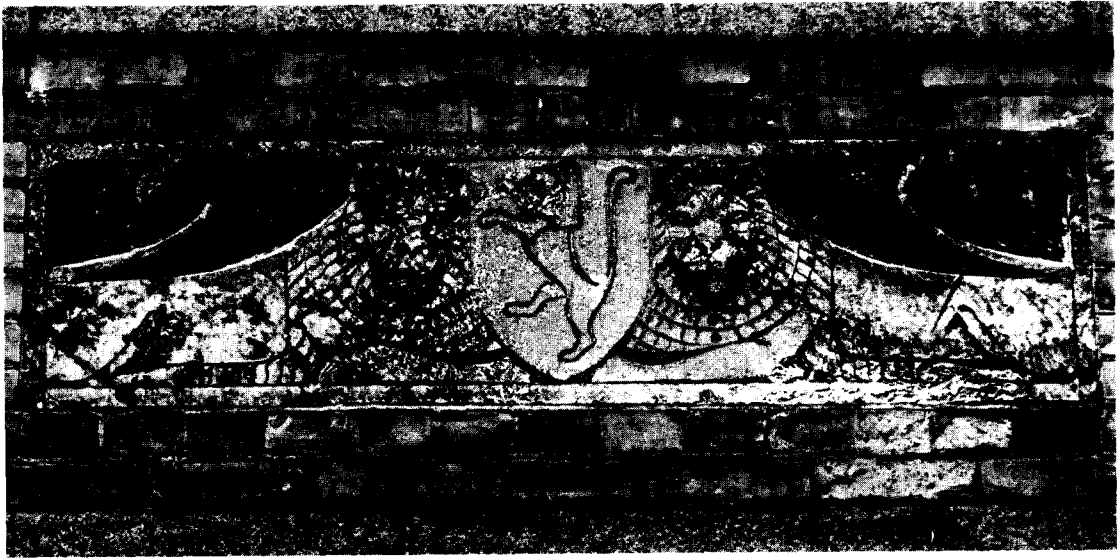
⁴⁸ J. F. Staal jr., *Berlages meubelen in K.P.C., de Bazel e.a., Dr. H. P. Berlage en zijn werk*, Rotterdam

Joseph Mendes da Costa. Mendes da Costa was medewerker geweest in het bedrijf van Hoeker, van 1897 tot 1900 in de plateelfabriek Amstel-hoek van 1900 tot 1901 in het al meer genoemde atelier voor interieurkunst „t Binnenhuis“. Dat er in 1906 bij de nieuwbouw in de Raadhuisstraat te Amsterdam geen beeldhouwwerkje van Mendes afkon is daarom opmerkelijk, te meer daar hij zowel voor als na die datum gebouwen van Staal en Kropholler had helpen ornamenteren. Het meest bekend zijn de twee en een halve meter hoge beelden aan het bijkantoor van de „Utrecht“ aan het Damrak te Amsterdam (afb. 33) en een karyatide van 2,38 meter hoog aan het inmiddels gesloopte archiefgebouw van deze maatschappij aan de Leidsestraatweg te Utrecht. Met de Beursfiguren door Lambertus Zijl gelden zij als enige voorbeelden van het menselijk figuur in de toegepaste beeldhouwkunst van die periode⁴⁹. Vóór de „Utrecht“-opdrachten had Mendes da Costa al gewerkt voor Berlage. Hij mocht voor het kantoorgebouw van „De Algemeene“ op het Damrak (de pelikaan was daar van L. Zijl) en in de daar tegenover liggende Beurs op bescheiden wijze meewerken aan de vormgeving; zijn collega en vriend Lambertus Zijl kreeg de grote klussen.

In de vrije sculptuur had Joseph Mendes da Costa inmiddels een goede naam verworven. Hij was in de periode rond de eeuwwisseling de enige beeldhouwer die sculpturen in steengoed (grès cerame) maakte: kinderen, volkse typen, dieren als eenden, uilen, reigers en vooral apen. Ook bijbelse onderwerpen en helden uit de geschiedenis verbeeldde hij: Jeremia, Abraham, de harpzang van David, het brandende braambos en Spinoza, Jan Steen, St.-Franciscus. In 1915 vervaardigde hij het monument voor generaal Christiaan de Wet te Hoenderloo (nu in het Nationale Park de Hoge Veluwe). In 1926 mocht Mendes het geschenk, aangeboden door de Nederlandse kunstenaars aan dr. H. P. Berlage bij diens 70-ste verjaardag, vervaardigen: „Vormend denken“ is de symbolisering geworden van de bouwmeester. In 1900 had Mendes van Berlage een eervolle opdracht gekregen. Voor het kantoor van De Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en lijfrente te Soerabaya moest hij twee trapvleugels bij de ingang maken. Het werden twee gevleugelde jaguars van twee meter hoog die „het onheil aan banden“ symboliseer-

1916, 57-66.

⁴⁹ Gans, *a.w.*, 28.

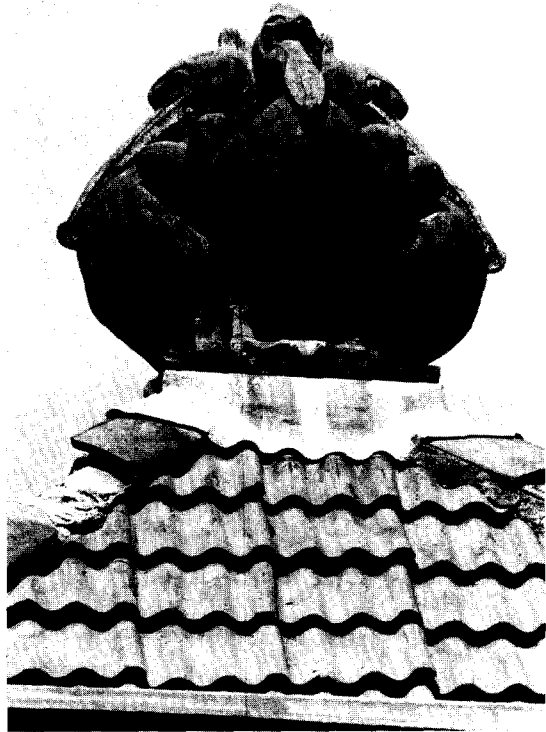

Afb. 34. Werk Leeuwarden: gevelwapen door Jozeph Mendes da Costa. (Foto Frans Andringa 1976).

den. In de studies die over het leven en werk van Mendes da Costa verschenen zijn⁵⁰, worden deze jaguars afgebeeld en beschreven als werken in Egyptisch-Assyrische en archaische vormgeving. Het fabeldier hoort dan ook helemaal in deze sfeer thuis. Dat kort daarop een tweede monumentaal werk toegepast in architectuur tot stand kwam wordt in de biografieën of in tijdschriftartikelen over Mendes niet vermeld al bevindt het zich vele duizenden kilometers dichter bij huis dan Soerabaya: aan de Tweebaksmarkt 48 te Leeuwarden. Deze eerste opdracht voor Kropholler en Staal zou door vele gevolgd worden en toen kort voor de eerste wereldoorlog Mendes een landhuisje liet bouwen te Laren koos hij Kropholler als ontwerper en plaatste op de nok van de ingangspartij een de bezoekers welkom hetend beeldje⁵¹.

⁵⁰ T. B. Roorda, *Dr. J. Mendes da Costa*, Amsterdam 1929; A. M. Hamacher, *Mendes da Costa, De geestelijke boodschap der beeldhouwkunst*, Rotterdam 1941. Met een overzicht van werken van de beeldhouwer, waaraan het Leeuwarder werk ontbreekt. Bij de tentoonstelling *Dr. Joseph Mendes da Costa 1863-1939. Beeldhouwer*. Door het Joods Historisch Museum georganiseerd in het Synagogencomplex Jonas Daniël Meyerplein, Amsterdam, 2 juli-15 augustus 1976, werden wel de twee Amsterdamse pelikanenreliëfs getoond; die te Leeuwarden werd later toegevoegd.

⁵¹ Afgebeeld in: Leliman en Sluyterman, *a.w.*, 202 en in *Wendingen* 1923, afl. 5 en 6, 32.

Afb. 35. Werk Leeuwarden: pelikanensculptuur door Jozeph Mendes da Costa. (Foto Frans Andringa 1976).

Hamacher schrijft „Kropholler heeft reeds vroeg oog gehad voor werk van Mendes. Hij zag een beeldje staan in een etalage, zonder te weten van wien het was. Het trok hem zeer aan en later kwam hij op de gedachte dat hij in ieder geval den beeldhouwer van dat beeldje zou moeten vragen voor plastische medewerking aan bouwwerken”⁵². Deze anecdote, hoe aardig ook, lijkt weinig waarschijnlijk als men bedenkt dat, toen Kropholler in 1902 op 20-jarige leeftijd het bureau Berlage verliet, hij de afronding van het kolossale werk aan de Beurs en de oprichting van het Binnenhuis van nabij had meegemaakt. Bij beide gebeurtenissen was ook Mendes betrokken en Kropholler moet Mendes dus direct of indirect al uit zijn werkkring gekend hebben.

Te Leeuwarden kreeg Josef Mendes da Costa allereerst twee hardstenen gevelstenen (afb. 34) te maken: wapens van Nederland en de stad Utrecht. De wapenhouders, twee liggende leeuwen met wijd uitstaande manen, doen sterk denken aan de gevleugelde jaguars te Soerabaya. Te Leeuwarden zijn de dieren van geringer afmetingen en in reliëf, maar dezelfde archeologisch-stylistische typering kan er voor gelden. Voor de spits van de lichttoren maakte Mendes da Costa een groep van vier pelikanen die de windstreken inkijken. De pelikanen houden zich niet als die in het terrazzovloer op met enige symbolische handeling, maar staan slechts te staan. Vóór 1900 had Mendes in de poort van de Portugese Synagoge aan de Muiderstraat te Amsterdam reeds een pelikanenreliëf aangebracht en in 1926 maakte hij voor de gevel van de R.K. kerk van de H.H. Martelaren van Gorkum (architect A. J. Kropholler) aan het Linnaeushof te Amsterdam een soortgelijk reliëf.

Uit brieven aan en over Mendes da Costa (Cocyboek I, vellen 240, 244 en 267) blijkt dat de beeldhouwer voor dit werk ruim zeshonderd gulden ontving. De totale bouwsom bedroeg twaalfduizend gulden. Alleen aan beeldhouwwerk werd dus al 5% van de bouwsom besteed. Als men de totale decoratieve extra's bij elkaar optelt, kan geconcludeerd worden dat er voor hedendaagse begrippen een flinke positieve wanverhouding bestond tussen de kosten van het kale bouwwerk en de decoratie.

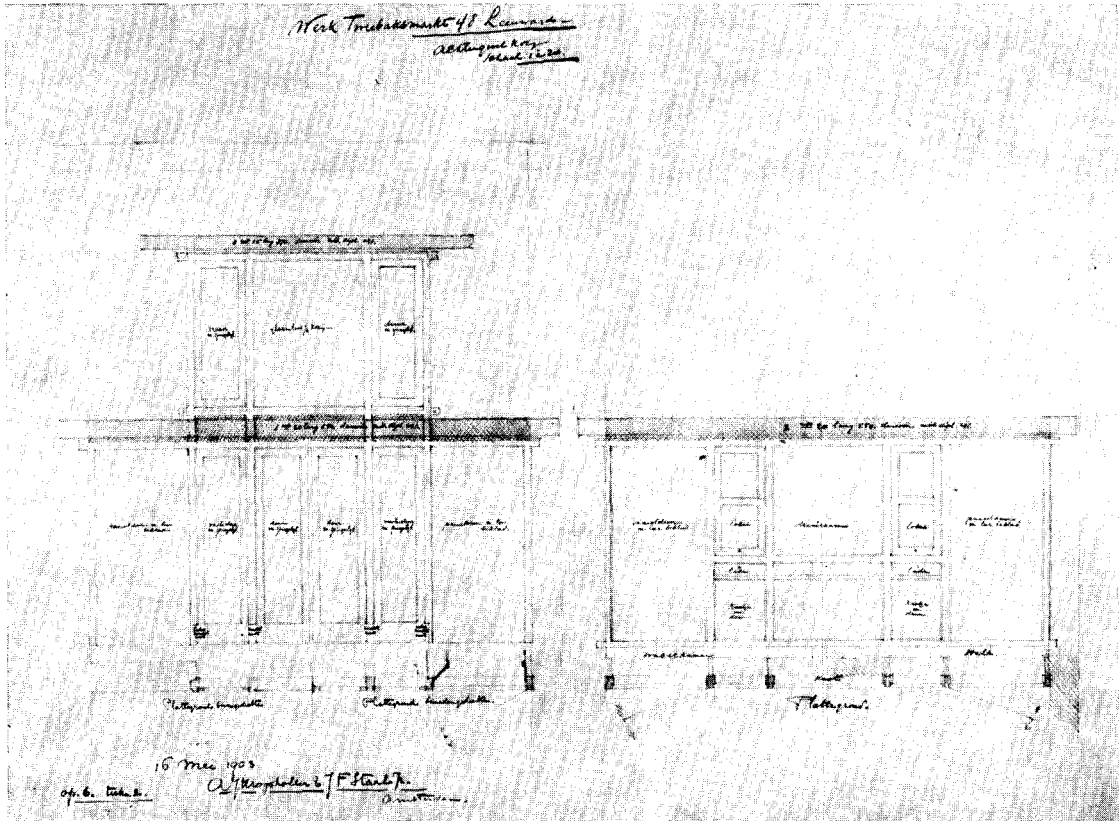
's Pands wedervaren

Voegde het kantoor zich in 1903 uitstekend in de structuur van de straatwand, spoedig werd

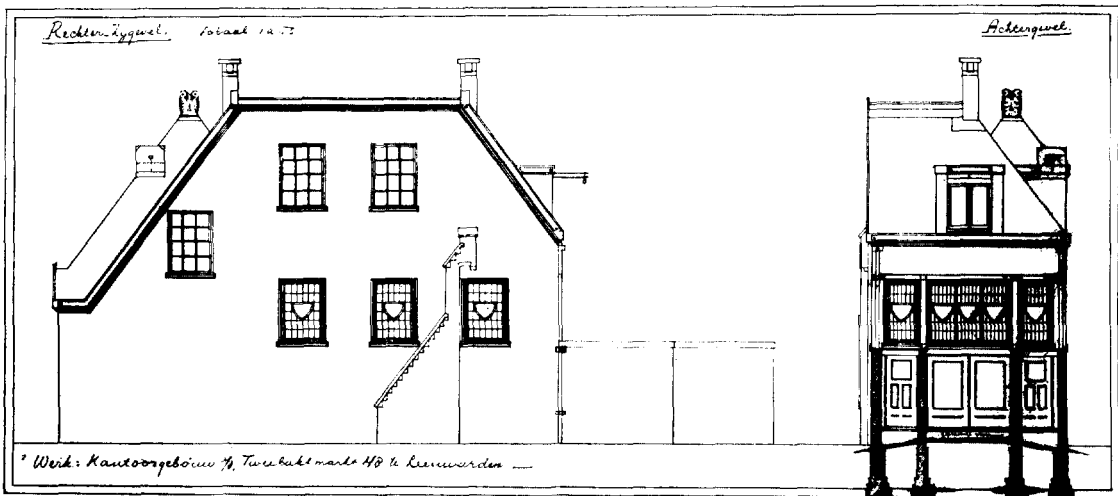
deze verstoord door de sloop van de aardige begin 18de-eeuwse klokgevel rechts van de „Utrecht” en de bouw van een pakhuis voor de firma Grijpma en De Hosson van vier verdiepingen links van het kantoor. Niet alleen de straatwand werd er door verknoeid, de charme van de „Utrecht”, voor een deel te danken aan de goede ligging verwelkte goeddeels. De zuidgevel werd aan het oog onttrokken terwijl de grauw-gestucte noordgevel in het zicht kwam. Het kantoor kwam in de schaduw van het hoge pakhuis te liggen, het lichttorentje werd weggedrukt en verloor een van zijn functies: het doorlaten van licht. Deze factoren doen het pand nu niet van zijn voordeligste zijde kennen. Het is overigens zeer de vraag of de artistieke en ambachtelijke vormgeving door het publiek in Leeuwarden wel als zodanig ervaren wordt. In kringen van bouwkundigen en architecten ging de laatste tientallen jaren de mare dat „ergens” op de Tweebaksmarkt een bouwwerk van Berlage zou moeten staan.

Het kantoor heeft tot 1933 als bijkantoor van de „Utrecht” voor de noordelijke provincies dienst gedaan. De maatschappij stichtte toen aan het Zuiderdiep te Groningen een nieuwe vestiging en het gebouw te Leeuwarden werd verkocht. De buur-firma Grijpma en De Hosson, Pharmaceutische Fabriek en Groothandel in Drogerijen, Chemicaliën en Specialité's, werd de nieuwe eigenaresse. Het kantoor werd gebruikt als opslagplaats en bottelarij voor pharmaceutische artikelen. Voor een betere lichtschepping werden de glas-in-lood vensters in de noordgevel vernield en vervangen door spiegelglas, de tochtdeurtjes werden gesloopt en het glas in lood uit het plafond van de hal verdween. Het meubilair is in deze periode verdwenen (wellicht door de „Utrecht”-mensen meegenomen naar Groningen) evenals de koperen kalender-en-tijd-wand tussen de loketten. De uitstekende kaststijlen met diamantkop werden afgezaagd. Het enige aardige van de pharmaceuten was dat zij eveneens een handelsmerk uit de fauna geleend hadden, een hagedis die op een marmerplaat aan de gevel en in geëetst glas achter de ramen nog aanwezig is. Toen ruim tien jaar geleden de firma J. Gerstner N.V., een landbouwmachineonderdelengroothandel er zijn depôt vestigde werd er op de wandkasten een losse vloer gelegd, die weer zonder al te veel moeite kon worden verwijderd, hier en daar werden spijkers in sommige profieldelen geslagen, maar over het algemeen was deze firma voorzichtiger met al het

⁵² A. M. Hamacher, *a.w.*, 33.

Afb. 36. Werk Leeuwarden: tekeningen van de korte wanden van de kantoorruimte. (Repro. N.D.B.).

Afb. 37. Werk Leeuwarden: achterwand uitwendig. (Repro. Centrale Fotodienst R.U. Groningen).

Afb. 38. Werk Leeuwarden: Tweebaksmarkt 48, huidige toestand. (Foto Frans Andringa 1976).

moois dan haar voorgangster. Een verbouw van de achtergevel (afb. 36 en 37), berghok en plaatsje (afb. 32) heeft veel authentieks verlorren doen gaan en deuren en panelen zijn er ook niet beter op geworden; machineonderdelen zijn niet van schuimplastic. Zo is ook de terrazzovloer beschadigd, maar dit is met niet al te veel moeite te herstellen. Enkele wanden zijn gewit, maar met de moderne restauratiemethoden zijn de gekleurde profieltjes weer onder die laag vandaan te toveren. Het pand is aan restauratie toe. De meeste reconstructies en opknappbeurten kunnen vrij gemakkelijk gedaan worden aan de hand van de nog bestaande ontwerptekeningen. Dat het kantoorpand een opknappbeurt waard is hoeft, naar wij hopen, geen betoog meer.

De enige plaats waar het pand in het verleden vermeld is geweest met de namen van de architecten is een miserabel gidsje van Leeuwarden dat, ongedateerd, moet zijn uitgegeven met voorkennis van het Gemeentebestuur rond 1922. Op 23 februari 1974 vroeg R.P.R. met een volle pagina in het Friesch Dagblad aandacht voor het bouwwerk; het was een reactie op een hoorzit-

ting over de binnenstad van Leeuwarden waar het kantoor genoemd werd als een gevoelsmatig curiosum. R.P.R. wilde het curieuze en gevoelsmatige liever vervangen zien door bouwkunstig en artistiek. Toen eind maart 1976 het pand Tweebaksmarkt 48 te koop aangeboden werd en er zich verschillende kopers meldden, werd dit voor een groep bouwkundigen, kunsthistorici, juristen en studenten te Leeuwarden aanleiding om een Stichting Moderne Architectuur Friesland op te richten, die als eerste daad een verzoek aan de minister van C.R.M. zond tot het plaatsen van dit bijzondere stuk architectuur op de voorlopige lijst van monumenten. Onlangs werd deze brief gepubliceerd⁵³.

Het wachten op erkenning blijft evenals het wachten op een waardige bestemming. Het ziet er naar uit dat beide wensen binnenkort zullen worden vervuld.

BIJLAGE (Staal-archief, copyboek I, vel 319-322)

22 Januari 4

Den WelEdelen Heeren Directeuren der Levensverz.-Mij. „Utrecht“, Utrecht.

WelEdele Heeren,

Naar aanleiding van Uwe bemerkings omtrent den langzamen gang van het werk te Leeuwarden in Uw geëerd schrijven van 20 dr., voelen wij ons gedrongen U eenigszins uitvoerig mede te deelen, waardoor het werk aldoor nog niet is opgeleverd, teneinde U te bewijzen, dat het vertrouwen, dat U ons voor dat werk geschonken heeft en nu weder geeft voor de Damrakzaak, niet misplaatst is. —

In Leeuwarden hebben wij moeite gehad:

1ste met de onbekwaamheid en ongeoeffendheid der Friesche arbeiders (aan den Tweebaksmarkt werkzaam), voor dit voor hen ongewoon en ingedetailleerd werk, waaruit natuurlijk afkeuring van een groot aantal werkstukken is gevolgd, waarvan wij als voorbeelden noemen: de geheele balklaagbetimmering van het kantoor, 5 binnendeuren, het portlandwerk van bijna den geheelen zijgevel, hardsteen neuten, de gemetselde schoorsteen buitendaks, partijtjes aangevoerde steenen, het marmer van den leeuwarder leverancier, de platstukkenbetimmering kantoor en vele kleinigheden door den opzichter op z'n eigen houtje afgekeurd. Natuurlijk kost het verwijderen van al deze onvoldoende werkstukken en vervangen door goede, veel tijd. Ook met leveranties buiten den aannemer om, hebben wij moeilijkheden gehad: ± 1000 door ons ontworpen tegels der Plateelbakkerij Delft, moesten afgekeurd worden, evenals eenige stukken natuursteen uit de, overigens voortreffelijke leverantie van J. Rinse Jr.

⁵³ *Wonen-TA/BK* 1975-10, 4.

2de met den aannemer, die door zijn ondoordachte zuinigheid en zijn vitterigheid op allerlei kleinigheden het werk heeft vertraagd. Herhaaldelijk hebben wij hem moeten aansporen materiaal spoediger en in grooter hoeveelheid te doen aanvoeren. Reeds bij den aanvang van het werk is eenige weken op steen gewacht, die volgens den aannemer nog gebakken moesten worden, doch vermoedelijk wel te krijgen waren bij een anderen, iets duurder leverancier. Om den aannemer het verschillende bijwerk voor een gewonen prijs te doen maken, gingen zij door zijn niet-coulant zijn geregeld dagen verloren. Over bijna ieder onderdeel van het werk is door hem ruzie gemaakt: bij het graniet, bij het marmer, bij het metselen, bij het aftimmeren en bij het stucadoren, waarvan de bewijzen in de briefwisseling liggen. De kwestie tusschen den aannemer en den steenhouwer liep zoo hoog, dat de laatste zijn zaak in deurwaarders handen wilde stellen en ontbinding van de overeenkomst vragen (27 Nov. 1903). In een schrijven van ons aan den aannemer Lerk (18 Dec. 03) vinden wij dat de te leveren waschbakken in de toilet door ons reeds 19 Nov. waren opgegeven en een volle maand later door hem nog niet besteld waren. En op het aanbrengen dezer waschbakken wachten de buisleidingen en op deze weer het leggen van den gemetselden plaatsvloer. Nu 21 Januari, dus weer een maand later zijn de bakken nog niet aangevoerd. Den 5den Oktober waren wij genoodzaakt den aannemer aan te porren, omdat slechts 1 metselaar aan het gebouw werkzaam was, terwijl er minstens 3 noodig waren. Eerst op onze dreigementen dat we zelf metselaars zouden aanstellen is hierin verandering gekomen. 30 October heeft de aannemer het metselen weer doen staken, wachtend op de oplossing van een onnoozel questietje over een putje, (waarvan de kosten misschien f. 5.— bedragen). Uit een brief van twee November e.a. blijkt dat de aannemer bijbetaling vraagt voor verschillende onmogelijke kleinigheden als gordingsklossen, hardstenen neuten (bij het werk behoorend, maar eindelijk om lange vertraging te voorkomen maar door ons betaald), panlatten e.d., welke ongemotiveerd vragen natuurlijk steeds oponthoud veroorzaakte, om van de meer belangrijke verschillen over de kasten in het kantoor, schilderen van de kap, stucadoren van den zolder, siermetselwerk, balklaagversieringen, stellen van graniet e.d. (brief van 7 Nov.) nog niet te spreken, zaken waartoe wij o.i. den aan-

Ontvangen juli 1976.

SUMMARY

At the turn of the last century insurance companies and hotels in The Netherlands rejuvenated both their architecture and their advertising. As in almost every field of architecture, H. P. Berlage was active here too, and set an example which many followed. His pupils A. J. Kropholler and J. F. Staal were among those

nemer desnoods wel hadden kunnen verplichten wanneer wij door arbitrage den duur van het werk nog maanden hadden kunnen rekken.

Het maken der houten fundering, na onderzoek van den grond door ons noodig geoordeeld, met het daaruit voortvloeiende vernieuwen van een gemetseld riool en wijder maken der funderingsgleuven heeft ons meer dan 3 weken opgehouden.

3de met verschillende ongelukken, die niet te voorzien en niet te voorkomen waren. Het verzakken van den muur van Bakker en het daaruit volgende stutten, en inspecteeren door advocaat en architect van den Hr. Bakker, en het opmaken van het contract, heeft ons weer minstens een week doen verliezen. Het ineenstorten der arbeiderswoning hield ons weer 9 dagen op.

De buitengewoon zware regenval in 1903, heeft ook den geregelden voortgang van het werk zeer tegengehouden; alleen in de maanden Juni, Juli en Augustus werden door den opzichter resp. 5, 9 en 12 regendagen, die het werken onmogelijk maakten, gnoteerd.

Dat wij van onzen kant het uiterste hebben gedaan om het werk op alle manieren bevredigend voor U te doen afloopen, is gedeeltelijk te bewijzen uit de volgende feiten: dat wij 76 voor het meerendeel groote en ingewikkelde teekeningen persoonlijk vervaardigen, 74 brieven of briefkaarten over het werk schreven en het werk 19 maal bezochten, een en ander tot op heden. De opzichter komt ons ééns in de 14 dagen van het werk verslag doen. Vooral met het oog op het nieuwe groote werk Damrak stellen wij er de meeste prijs op, U de overtuiging te schenken dat wij Uwe belangen niet verwaarloosd hebben.

Ondanks de talrijke tegenspoeden, welke wij U niet als klachten, daar het geheele werk ons een genoegen is geweest, doch slechts als rapport hebben megedeeld, hopen en vertrouwen wij dat het eindresultaat U toch bevredigen zal. Rekening houdend met het financiële nadeel, dat de aannemer toch al lijdt, achten wij het niet aan te bevelen hem in verzuim te stellen.

Wanneer het U schikt, komt een onzer morgen te Utrecht, ten einde prijzen van het mobilair te Leeuwarden met U te bespreken . . .

Hoogachtend, UEd. dw. dienaren

A. J. Kropholler en J. F. Staal Jr.

who adopted his principles. For a small office building in Leeuwarden (Tweebaksmarkt 48) they even applied the style used for the *Parkwyck* villa in Amsterdam, which had been built in 1900. Kropholler and Staal worked together from 1902 to 1910. The building of the Utrecht Insurance Company on the Damrak and the Pa-

lais Royal Hotel, both in Amsterdam, as well as their design for a licorice-sweets factory which was not carried out, were clearly influenced by American architecture. Besides the Damrak premises just mentioned, they built for the Utrecht Insurance Company, the *Binnenhuis* shop premises on the Raadhuisstraat in Amsterdam a forestry-services building in Hilvarenbeek, a branch office and a municipal archives building in Utrecht, the latter next to the main office which had been built in 1902 by J. Verheul Dzn.

The branch office at Tweebaksmarkt 48 in Leeuwarden was built in 1903–1904, and shows a remarkable mixture of Berlage's style and Art Nouveau. Both inside and on the façade of this building, elements symbolic of insurance and advertising are very conspicuous. It is remarkable that this small building which (although it is now in a neglected state but has not really deteriorated) may be regarded as a key monument in the history of Dutch architecture, has not drawn attention before this.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

FRIESLAND

Oudkerk (Gem. Tietjerksteradeel)

De voormalige grietenij, thans gemeente Tietjerksteradeel, omvat een reeks van ontginningsdorpen uit de 11de tot 12de eeuw. De westelijke groep wordt bepaald door een noord-zuid lopende op-eenvolging van parochies waarvan de namen alle eindigen op -kerk: Oudkerk, Oenkerk, Giekerk, Ryperkerk en Tietjerk. Zandruggen van het onderliggende diluvium treden in dit gebied thans allerwege aan de oppervlakte doch bij de aanvang der ontginningen waren deze zanden overwegend met veen afgedekt terwijl hierover vanuit de kweldergebieden van het aangrenzende Leeuwarderadeel nog weer een naar het Oosten geleidelijk uitwiggend zeekleipakket was afgezet.

Naar de naam te oordelen stond de eerste parochiekerk dezer -kerkdorpen te Oudkerk. De patroon van Oudkerk, St.-Paulus, is een „rara avis” onder de Friese patrocinia. Mogelijk werd de keuze beïnvloed door de moederkerk van het dekenaat Oostergo te Dokkum. De hier kort na 754 gebouwde, houten gedachteniskerk voor Bonifatius was aanvankelijk namelijk aan de apostel Paulus gewijd.

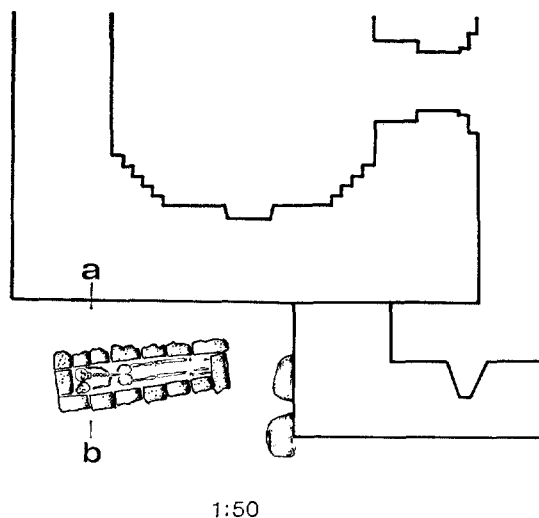
Aangezien toren en kerk tot voor kort groten-deels met klimop waren overwoekerd, veronderstelde men dat niet alleen de toren uit rode kloostermoppen was opgetrokken, aan de buitenzijde met tuf bekleed, maar ook de kerk, afgezien van de vernieuwde vijfzijdige koorsluiting, samengesteld uit gele Friese drielingen. Inmiddels is gebleken dat de zaalkerk geheel uit tufsteen bestaat.

De onlangs voltooide restauratie van de toren gaf ons in de maand augustus 1977 aanleiding tot een bescheiden oudheidkundig bodemonderzoek. Hierbij bleek dat de kerk ouder moest zijn dan de toren terwijl ten behoeve van de naderhand half in de kerk gebouwde toren de westgevel van de kerk ten dele was weggebroken. Sporen van een venstertje op geringe hoogte boven het huidige maaiveld in het westelijke uiteinde van de zuidelijke kerkmuur doen ons vermoeden dat de kerk in eerste aanleg een ingebouwde, tufstenen toren met twee flankerende kapellen heeft gehad, conform de thans nog bestaande kerken te Hijum, Anjum, Wierum en Britsum. Aard en plaatsing van bedoeld venstertje komen voor het overige geheel overeen met

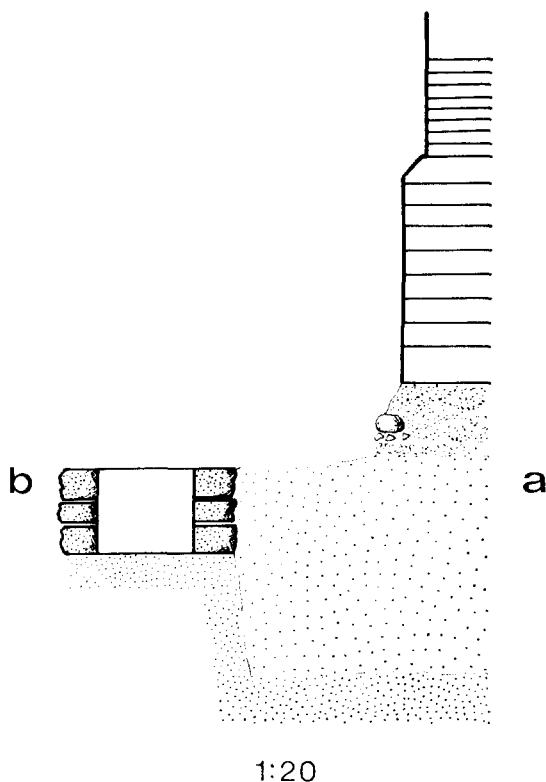
de voorzieningen welke wij opmerkten tijdens de restauratie van de St.-Vituskerk te Stiens, welke tufstenen kerk voorheen eveneens een ingebouwde kerk met zijkapellen rijk is geweest. Hopelijk kan de zo hoog noodzakelijke restauratie van de kerk binnen afzienbare tijd het bewijs leveren van onze veronderstelling.

Kerk en toren verrijzen op een markante, zandige, rechthoekige heuvel, opgetast uit sterk humeus zand. Bij de bouw van kerk zowel als toren nam men de voorzorg funderingssleuven in de heuvel te graven tot op het ongeroerde zand, ter diepte van gemiddeld 1,20 meter. Deze sleuven werden vervolgens met schoon zand opgevuld en aan de bovenzijde afgedekt met mortelgruis en zwerfkeien. De laatste onder de kerkmuren van forser formaat dan onder de torenvoeting. In hoeverre aan de tufstenen kerk nog weer een houten bouwwerk vooraf kan zijn gegaan zal eerst kunnen worden nagegaan wanneer bodemonderzoek binnen de kerk mogelijk wordt.

Een verrassing vormde de vondst van een uit tufsteenbroden opgebouwd, in grondvlak trapeziumvormig grafkeldertje op zeer korte afstand buiten de zuidelijke torenvoeting. Afgezien van de ontbrekende afdekking was het nog volkomen

Afb. 1. Plattegrond tufstenen grafkeldertje in de hoek tussen de zuidelijke torenmuur en westgevel N.H. Kerk. (Opmeting A. van Pernis, tekening H. S. Simon).

Afb. 2. Profiel funderingsgreppel, voeting en onderbouw zuidelijke torenmuur resp. aangrenzend grafkeldertje. De structuurloze kerkhofaarde boven muurvoet en keldertje is niet aangegeven. (Opmeting A. van Pernis, tekening H. S. Simon).

gaaf. Dergelijke keldertjes zijn, in tufsteen uitgevoerd, tamelijk zeldzaam en werden doorgaans afgedekt met schuins tegen elkaar opgeplaatste tufstenen platen. Zo bijvoorbeeld rondom de voormalige, tufstenen St.-Vituskerk te Leeuwarden, idem de St.-Maartenskerk te Sneek en onder de zuidmuur der N.H. Kerk te Linschoten. In baksteen uitgevoerd zijn deze keldertjes in grotere aantallen teruggevonden, hoofdzakelijk echter in de Friese kuststreken.

Het keldertje te Oudkerk was kennelijk gespaard tijdens de bouw van de toren zodat de funderings sleuf rakelings langs de noordwand van het keldertje liep. In ieder geval leverde deze situatie een „terminus post quem” voor de toren op. Het keldertje bevatte het gebeente van twee personen, waarvan de laatste bijgezette met het hoofd aan de westzijde en de armen gevouwen over de borst was neergelegd. Sporen van een houten kist ontbraken.

De stoffelijke resten van de eerste bijgezette persoon had men piëteitvol verschoven naar het hoofd-, resp. voeteneinde van het keldertje. Ongetwijfeld geldt het hier dan ook een familie-keldertje. In de levensbeschrijving van de Zalige Frederik van Hallum, stichter en eerste abt van de Witherenabdij „Mariengaarde” (1163–1175), komt een wonderverhaal voor dat zich te Hallum afspeelde toen Frederik daar nog pastoor was, ergo vóór het jaar 1163. Uit dit verhaal valt af te leiden dat men iemand bijzette in dezelfde „sarcophagus” als waarin diens vader eenmaal was begraven. Met deze „sarcophagus” zal een uit zandsteen of kalksteen gehouwen lijk-kist bedoeld zijn geweest, en geen grafkeldertje van gestapelde stenen, maar het verhaal bewijst toch wel dat familieleden in hetzelfde graf konden worden ter aarde besteld. De afmetingen van de grafkelderstenen komen overeen met die der tufsteenbroden, vermetseld aan kerk en toren: 12 cm dik, breedte en lengte echter wisselend, met maxima van 18 resp. 48 cm. De afmetingen van het keldertje bedroegen, buitenwerks, *c.* 85 × 250 × 75 cm, terwijl de diepte werd bepaald door drie steenlagen. Een stenen bodem bleek niet te zijn aangebracht.

Het formaat der rood-gebakken kloostermoppen in de torenfundering bedroeg gemiddeld 10 × 15 × 30 cm, hetgeen, ons inziens, op een bouwdatum wijst in het begin der baksteenfabricage. Het karakter der in de toren aangebrachte, gemetselde verwulften schijnt daarmee niet in tegenspraak. Op deze gronden de toren daterend op circa het jaar 1200, de kerk een halve eeuw ouder, zouden wij het bestaan van een nóg oudere, houten kerk toch wel binnen de verwachtingen achten.

LITERATUUR

H. Halbertsma, „De kroniek van de Witherenabdij „Mariendal” te Lidlum. Een bron voor de kennis der Friese bouwkunst in de Middeleeuwen”. *Berichten R.O.B.*, V (1954), 94 ss, in het bijzonder 133–134.

H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten 1957. Vergelijk evenwel onze kritiek op dit werk in *It Beaken*, XIX (1957), 241–243.

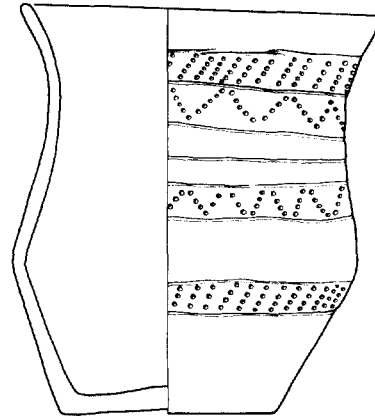
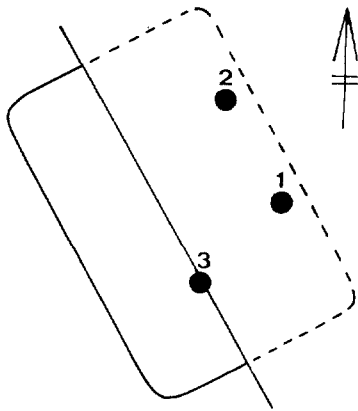
H. Halbertsma, „Dokkum”, *Bulletin KNOB*, 69 (1970), 33 ss.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

OVERIJSSEL

Avereest

Medio november 1976 vond de heer W. J. A. Matla op *c.* 1½ km ten noorden van Oud-

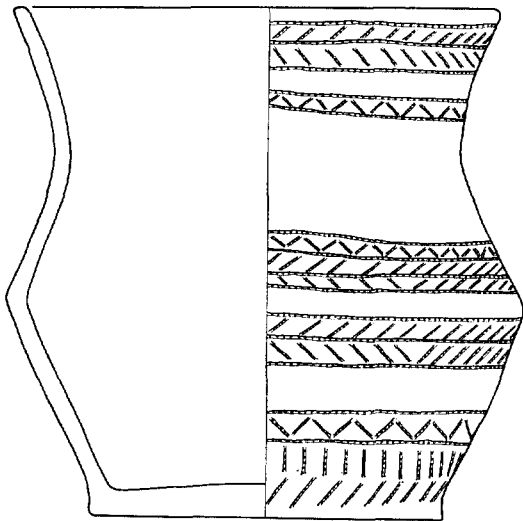

schaal 1:20

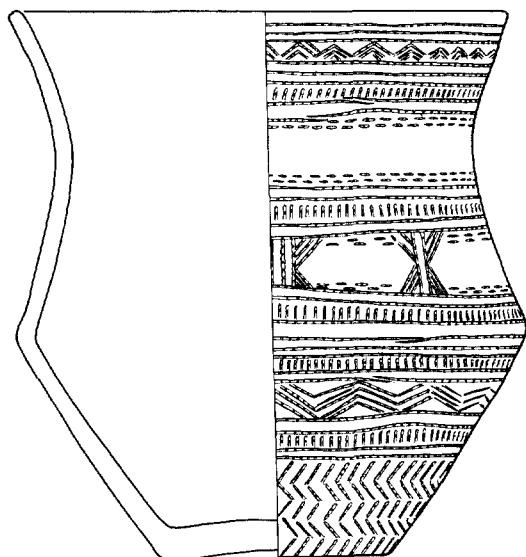
Afb. 3. Situatiekaart Averest van de 3 klokbekers.

(Tekening H. S. Simon)

Afb. 4. Beker 1.

Afb. 5. Beker 2.

Afb. 6. Beker 3.

Afb. 4, 5, 6. De 3 klokbekers uit Averest. (Tekening H. S. Simon).

Avereest een aantal klokbekerscherven bij de uitbreiding van een moestuin kuil op een voormalig boeren erf. Na zijn melding hiervan aan het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle en de R.O.B. vond op 24 november daaraanvolgend een klein onderzoek plaats door de vinder en ondergetekende. Het bleek te gaan om de aansnijding van een grafkuil met drie klokbekers.

De westelijke helft van de afgerond rechthoekige grafkuil, die zich vrij vaag aftekende, was nog intact. De oriëntatie van de kuil was NNW-ZZO, de lengte bedroeg 90 cm, de breedte *c.* 60 cm, terwijl de diepte ten opzichte van het huidige oppervlak 75 cm was. De kuil bezat een geelbruine vulling, het donkerst en best zichtbaar in de onderste 10 cm. Er werden geen aanwijzingen gevonden voor een vroegere grafheuvel, zoals een nauwe- of wijde kringgreppel om de kuil of een afwijkend verloop van fibers, waarbij aangetekend moet worden, dat de bovenste 30 à 35 cm van de bodem geroerd was. De grafkuil lag op de hooggelegen strook zandgrond langs de Reest, *c.* 80 m bewesten de rand van het dal en parallel aan de plaatselijke dalwand.

De drie bekers werden door de heer Matla op 30-40 cm afstand van elkaar gevonden en stonden alle (bijna) op de bodem van de kuil. Beker 1, van het ontwikkeld maritieme (2^{1b}), stond rechtop. Beker 2, een dito type, werd als enigszins verspreide scherven gevonden. Beker 3, met het versieringsmotief van een Veluwe klokbeker, lag op zijn kant met de mondopening naar het zuiden. Vlak naast deze beker lagen vier vuursteenafslagjes.

Beker 1, bijna 11 cm hoog, is versierd met groeflijntjes en kerfspatelindrukken. Het aardewerk is reddish yellow (7,5 YR 6/6) en light yellowish brown (10 YR 6/4) van kleur en is verschaald met zeer fijn steengruis. De breuken toonden een A-B-C-profiel.

Beker 2, 13½ cm hoog, is uitsluitend versierd met fijne kerfspatelindrukken. Het aardewerk is light yellowish brown (10 YR 6/4), red (2,5 YR 5/6) en dark grey (10 YR 4/1) gekleurd en is verschaald met zeer fijn steengruis. De breuken toonden een a-B-c-profiel.

Beker 3, 14½ cm hoog, is eveneens uitsluitend met een kerfspatel versierd. Het aardewerk is light yellowish brown (10 YR 6/4) van kleur en is verschaald met zeer fijn steengruis en dito scherfgruis. De breuken toonden een A-B-c-profiel.

In Overijssel en in het algemeen in Nederland benoorden Gelderland zijn geen echte Ve-

luwse klokbekers bekend, wel bekers met een grotere of kleinere Veluwe invloed. De versiering van beker 3, met o.a. metopen op de schouder, is een duidelijk voorbeeld. De nogal plompe vorm van deze beker zal echter tot de hoekige variant van de 2^{1b} bekers gerekend moeten worden (zoals de beker van Odoorn) en niet tot het overgangstype (2^{1c}) naar de Veluwe klokbekers, waarvoor het „volwassen” Veluwe versieringsmotief ook een aanwijzing kan geven. Men vergelijkte hiertoe de nog plompere beker 2. Beker 2 bezit tevens een voetje, wat een zeldzaam verschijnsel is bij klokbekers.

De vondst van het klokbekergraf in de strook langs de Reest is in zoverre opvallend, daar op de Overijsselse zijde van de Reest tot op heden nauwelijks prehistorische vondsten bekend zijn geworden. Wij kunnen slechts wijzen op een plompe, atypische, waarschijnlijk herhaaldelijk bijgewerkte strijdhamer uit Lankhorst en op een „Flint Flachbeil” uit IJhorst, beide gelegen in het noorden van de gemeente Staphorst.

R.O.B., Amersfoort (A. D. Verlinde)

GELDERLAND

Oldebroek (Polder Hattem)

De heer H. W. Joustra uit 't Harde vond op het gronddepot naast een zandwinningsplas aan de Middeldijk in de Polder Hattem een fragment met het snedegedeelte van een stenen hamer. Het voorwerp is oudtijds op het boorgat gebroken en vervolgens (?) van een zeer ondiepe onvoltooide „doorboring” voorzien. Het artefact laat zich zeer wel vergelijken met de hamers van de serie type Emmen-Arbeitsäxte uit het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd (zie J. N. Lanting, *Palaeohistoria* XI (1973), spec. 297-305).

De hamer is naar de mening van de vinder uit het veen afkomstig, dat hier in een dik pakket aanwezig is. Het veen rust op een ondergrond van zand en wordt op zijn beurt afgedekt door een laag kalkarme, zware IJsselklei ter dikte van 0,30 m. Onmiddellijk ten noorden van de vindplaats tekent zich in het landschap een rug af, bestaande uit fijn zand. Deze rug is vanaf de zandplaats over ruim 2½ km tot op het gebied van de gemeente IJsselmuideren in westelijke richting duidelijk te vervolgen. Blijkens boringen is deze rug in elk geval op de lagere delen, onder genoemde kleilaag, met een dunne laag veen overgroeid.

De vondst en de litho-stratigrafische omstandigheden doen een zekere overeenkomst vermoeden met de 3 km noordoostelijker gelegen vind-

plaats uit dezelfde periode bij Spoold, gem. Zwolle (zie G. D. v. d. Heide, *Versl. en Meded. Overijssels Regt en Gesch.*, 77 (1962), 21-35; C. Hamming e.a., *Boor en Spade*, xiv (1965), 88-103).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst)

Kootwijkerzand

Van 24 oktober t/m 2 december 1977 vond een aanvullend onderzoek plaats van de vroegmiddeleeuwse nederzetting in het Kootwijkerzand, die in 1971-1974 grotendeels is blootgelegd (zie *Bull. KNOB* 73 (1974), 178-180 en Heidinga z.j.). Aanleiding tot dit onderzoek vormde het feit dat het dennenbos dat de nederzetting aan de Zuidzijde begrenste en deels bedekte door Staatsbosbeheer (de eigenaar van het terrein) gekapt is ter instandhouding van het levende stuifzand.

Ter plaatse van het nu voor onderzoek vrijgekomen gedeelte bevindt zich de voortzetting van de wijk die ten zuiden van een ten tijde van de bewoning drooggevalven vennetje (waar de waterputten zijn geconcentreerd) is gelegen. Hier werden tot nu toe de jongste huizen (10de-11de eeuw) aangetroffen, terwijl aanwijzingen voor bewoning uit de 8ste en eerste helft 9de eeuw ontbraken. Onderzoek hier zou dus meer gegevens over deze jongste en in verband met de continuïteitsvraag (elders in het Kootwijkerzand is bewoning uit de late 11de-12de eeuw aangetoond) zeer interessante fase kunnen leveren. Bovendien zou het wellicht mogelijk zijn de Zuidgrens van de nederzetting vast te stellen.

Het betreffende, aan de erosie ontsnapte terreintje bleek zeer rijk aan nederzettingssporen te zijn, althans aan de Oostzijde van de reeds bekende Z-N lopende weg. Van een nederzettingsgrens bleek geen sprake. Eerder bestaat de indruk dat het dorp zich nog aanzienlijk verder Zuid en Zuidoostwaarts heeft uitgestrekt dan tot nu toe werd vermoed. Ten Westen van genoemde weg schijnt de bebouwing zich evenwel te beperken tot een smalle strook, die ter plaatse slechts ruimte bood aan een N-Z gericht huis en een vierkante spieker. Ten Oosten van de weg werden vier W-O gerichte huizen van het bekende ellipsvormige type blootgelegd, waarvan twee compleet (lengte 20 m, resp. 22,25 m) en twee incompleet, maar reconstrueerbaar. Slechts twee huizen kunnen gelijktijdig geweest zijn. Tevens werden drie kleinere rechthoekige gebouwen (schuren?: haarden ontbraken in tegenstelling tot genoemde huizen), opgegraven waar-

van de afmetingen resp. 9-4,5 m en 11,5-5,5 bedragen. De grootste schuur lag N-Z gericht, de overige W-O. Voorts werden 23 hutkommen geteld, waarvan één secundair als paardengraf is gebruikt. De belangrijkste constatering was dat de datering van een en ander in de 8ste en 9de eeuw geplaatst moet worden. De hier verwachte jonge vondsten (b.v. beschilderd aardewerk) ontbraken vrijwel geheel.

Evenals de rest van de nederzetting is ook dit gedeelte later overploegd. De voren waren duidelijk herkenbaar: W-O gericht, behalve in een strook vlak langs de weg, die men blijkbaar alleen in Z-N richting heeft kunnen ploegen. Van de gelegenheid is tevens gebruik gemaakt om enkele lacunes ter plaatse van het Noordelijk gedeelte van de nederzetting op te vullen, waar indertijd slechts door middel van een aantal parallel gelegen werkputten de structuur en begrenzingen globaal zijn vastgelegd. Zo is in het NW, waar huizen leken te ontbreken, alsnog een zeer fraaie huisplattegrond (lengte 22 m) met haard, veel details betreffende de indeling en sporen van wandgreppeltjes, tevoorschijn gekomen.

Aan de Oostzijde van genoemd nederzettingsgedeelte werd een strook langs de erosiegrens blootgelegd, waar een zeer intensief of lang bebouwd gedeelte van het dorp heeft gelegen. Aan de uiterste Oostzijde neemt de dichtheid van de sporen af, hetgeen wellicht wijst op naderen van de grens, of — hetgeen waarschijnlijker is — een hiaat in de bebouwing. Een constatering die in verband met de situering van het akker-areaal van belang is, is dat 250 m ten Zuiden van de nederzetting in een zogeheten „fort” een ongestoord podzolprofiel werd aangetroffen.

LITERATUUR

Heidinga, H. A. z.j., *Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*, Barneveld. (Schaffelaar reeks nr. 3).

I.P.P., Amsterdam (H. A. Heidinga)

NOORD-HOLLAND

Medemblik

Van 23.11 tot 3.12.76 en van 27.4 tot 13.6.77 werd een onderzoek ingesteld op een site aan de Droge Wijmers ten ZW van Medemblik waar tijdens de veldverkenning een concentratie karolingisch (import en kogelpot) aardewerk en bot was vastgesteld. Nederzettingssporen werden aangetroffen op een smalle kreekrug — van Calais IVa2 ouderdom — en op het veen in de komt naast deze rug. Het CIVa2 systeem waarvan de hoofdgeul in dit gebied loopt van Aartswoud-Abbekerk-Medemblik heeft naar het zuiden een

aantal zijgeulen die zich sterk vertakken en eindigen in het gebied tussen Medemblik en Wervershoof.

De opgegraven sporen liggen op het einde van een dergelijke tak. Dit eind is zo smal, dat het niet op de overigens zeer gedetailleerde bodemkaart van het gebied voorkomt (Stiboka rapport 922). Dat de immobiele nederzettingssporen niet alleen op de rug, maar zelfs op het veen worden aangetroffen, suggereert dat de afwatering in de karolingische tijd zo goed functioneerde dat hier bewoning mogelijk was. Een belangrijke functie in de drainage van het gebied speelde het „meer van Wervershoof”. De plaatsen waar mensen blijkens vondsten van schervenconcentraties in de karolingische tijd activiteiten ontplooiden liggen in een grote boog in de randzone van dit meer.

De hier aangetroffen nederzettingssporen werden in de 11de–12de eeuw of later door klei, afgezet vanuit het meer, overdekt blijkens bij de opgraving aangetroffen Pingsdorf aardewerk, liggend onder de klei. Het bleek dat op de meeste plaatsen een deel of het gehele oppervlak waarop de menselijke activiteiten zich in de karolingische tijd afspeelden bewaard was, alleen op de hogere delen van het ruggetje is de vondstenlaag door ploegen in recente tijd deels in de bouwvoor opgenomen. Dit verklaart dat juist daar tijdens de archeologische veldverkenning een vondstenconcentratie is geconstateerd. De aard van de vondsten aangetroffen in de nederzetting slaagde om overeen met die van de veldverkenning (diverse vormen karolingisch en mogelijk laat merovingisch import-aardewerk, veel kogelpotmateriaal waaronder enkele exemplaren met stempeltjes op de schouder, bot en enkele scherven van jongere Pingsdorf-importkeramiek). Daarnaast zijn enkele bijzondere vondsten aan het licht gekomen: een zevental glazen kralen die kennelijk een snoer gevormd hebben, een eenzijdige benen kam en een kennelijk van elders meegebracht laatromeins kruikje dat waarschijnlijk in de vierde eeuw gedateerd moet worden. Het is in deze omgeving een zeer bijzondere vondst: a. romeinse importen zijn in Westfriesland tot dusverre niet verder oostelijk gevonden dan het gebied rond Schagen, b. importen uit deze periode zijn in Holland uitermate schaars en beperken zich vrijwel geheel tot munten.

De verspreidingsdichtheid van de vroeg-middeleeuwse vondsten suggereert dat een tweetal centra van activiteiten is opgegraven. Beide plekken worden gekenmerkt door haardplaatsen. In het ene geval — op het ruggetje — een tweetal

plekken met roze as, in het andere — op het veen — twee platen klei die sporen van verhitting vertoonden met daarop en daaromheen as. In de omgeving van de haardplaatsen werd een aantal ronde en min of meer vierkante en rechthoekige kuilen opgegraven die meestal met mest gevuld waren. In de mestdepots werden een aantal houten voorwerpen gevonden, een handvat, keggen, balkfragmenten met daarin gaten voor een pen op gatconstructie, een fragment mogelijk van een juk. Tevens werden spaanders als aanduiding van houtbewerking ter plaatse aangetroffen. Sporen van gebouwen werden niet gevonden; indien er gebouwen geweest zijn dan hebben deze geen ingegraven funderingen gehad. De in een kuil gevonden balkfragmenten met gaten kunnen van een gebouw afkomstig zijn, mogelijk kan aan een soort blokhutten worden gedacht. Ook sporen van een verkaveling door middel van sloten of omheiningen ouder dan de huidige werden niet vastgesteld.

I.P.P., Amsterdam (D. P. Hallewas)

*Het kasteel Nieuwburg
Oudorp (gem. Alkmaar)*

In het kader van de voorbereiding van de aanleg van een recreatiepark voor Alkmaar-Noord, waarbij de fundamenten van het grafelijk kasteel de Nieuwburg zullen worden geconsolideerd en de grachten opnieuw zullen worden uitgebaggerd, is in 1975 begonnen met een aanvullend onderzoek van de grachten van het kasteel (zie *Bulletin KNOB*, 75 (1976), 263–265 en *Holland*, 8 (1976), 253) dat in 1976 gedurende de periode 4–25 oktober in nauwe samenwerking met prof. dr. E. H. P. Cordfunke kon worden voortgezet. Evenals in 1975 werd het onderzoek in financieel en technisch opzicht mogelijk gemaakt door de gemeente Alkmaar, waarbij steun werd ondervonden van de R.O.B. en Z.W.O.

Het onderzoek in 1976 was vooral gericht op het vaststellen van het exacte beloop van de binnen- en buitengracht aan de Noord- en Westzijde van het kasteelcomplex en de ligging van de brug naar de voorburch, die de verbinding vormde van het kasteel met de buitenwereld. Hiervoor leek de westgevel van de voorburch het meest in aanmerking te komen. Daarnaast werd het verzamelen van zoveel mogelijk stratigrafisch bepaald materiaal uit de grachten van het kasteel voortgezet als onderdeel van het plan te komen tot het verzamelen van de complete inhoud van het in de grachten gedeponeerde afval. Hiertoe werd ook het onderzoek van de gracht ten Oos-

ten van de hoofdburcht voortgezet.

De resultaten van het onderzoek in 1976 bevestigden in grote lijnen de in 1975 gedane waarnemingen met betrekking tot de geologische situering en de afmetingen en diepte van binnen- en buitengracht. Ook ten westen van de voorburcht werd geconstateerd, dat de grachten waren ingestoken in een dek van pikklei. Op het talud van de buitengracht op de noordoosthoek van de hoofdburcht werd bewerkt hout, stro en mest aangetroffen, wat een mogelijke aanwijzing kan zijn voor de nabijheid van een stal.

Het belangrijkste resultaat van het onderzoek in 1976 was het blootleggen van de restanten van de houten brug over de binnengracht voor de westelijke gevel van de voorburcht. Verrassend was de positie van de brug: niet recht voor de uitspringende vierkante toren in het midden van de westgevel, maar enige meters ten zuiden van deze toren voor de ringmuur. Van de brug restten nog twee horizontale liggers aan beide uiteinden van de brug en tien exemplaren van verticale, in twee rijen geplaatste, waarschijnlijk eikehouten palen met een diameter van 20–25 cm. Door de toepassing van bronbemaling was het echter mogelijk ook de paalgaten van de niet meer aanwezige exemplaren terug te vinden en de plattegrond van de brug te completeren.

De lengte van de opgegraven houten constructie meet bijna 10 m; de eerste ligger met bijbehorende verticale palen bevond zich op on-

geveer 2 m afstand van de buitenkant van de fundering van de ringmuur van de voorburcht. De onderlinge afstand tussen de twee rijen verticale palen en daarmee de vermoedelijke breedte van het brugdek bedroeg 3 m. Het is mogelijk, dat de teruggevonden palen verschillende fasen van de brugconstructie vertegenwoordigen. In elk geval is de brug waarschijnlijk tot de verwoesting van het kasteel in 1517 in gebruik gebleven, omdat losse fragmenten van de bovenconstructie werden aangetroffen op en tussen het *c.* 40 cm dik pakket van de grachtmodder, waarin zich uitsluitend laat 15de eeuws en vroeg 16de eeuws materiaal bevond.

Van de constructie van de brug is te weinig bewaard om een reconstructie te ondernemen. Merkwaardig is het ontbreken van slossen. Het is niet uitgesloten, dat het voorste gedeelte van de brug ophaalbaar was.

De vondsten vallen uiteen in twee duidelijk verschillende groepen. De gracht ten Oosten van de hoofdburcht bevatte vrijwel uitsluitend materiaal uit de tweede helft van de 14de eeuw; de gracht ter weerszijden van en tussen de brug vooral laat 15de- en vroeg 16de eeuws materiaal. Een opmerkelijke vondst uit de grachtvulling tussen de brugpalen was een 21 cm hoge loden vaandeltop met een ijzeren kern, bevestigd op een ronde houten stok.

H. L. Janssen

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliciet dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanige gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de venkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwning”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsesnes, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteursshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1977.